TussenRuimte

TIJDSCHRIFT VOOR
INTERCULTURELE THEOLOGIE

BRENGT DE DIALOOG ONS VERDER?

2012 | 3

INHOUD

TR

3 Redactioneel

16 Column

32 Column

50 Beeldmeditatie

52 Impressies

56 Boeken

60 Film

61 Muziek

62 Agenda

64 Vooruitblik

4 REPORTAGE | José Luis Azurdia
Geweldsspiraal in Guatemala doorbreken

9 ONDERZOEK | Erika van Nes
Dialoog en een missionaire agenda: vijanden of vrienden?

17 DEBAT | Jorge Castillo Guerra
Macro-oecumene: interreligieuze dialoog in Latijns-Amerika

22 PORTRET | Catherine De Ryck
Religie als menselijk antwoord

26 ANTITHESE | Jan Gruiters
Interreligieuze dialoog: instrument of obstakel voor vrede?

33 MENSEN IN BEELD | Jan Post Hospers
'Ik noem je sneeuw'

38 WAS GETEKEND | Willeke Brouwer

39 INTERVIEW | Eleonora Hof
'Ik mis dat men elkaar werkelijk ziet'

44 PERSPECTIEF | Wilbert van Saane
Dialoog in drievoud

TussenRuimte
tijdschrift voor interculturele theologie

jaargang 5 | nummer 3 | september 2012
ISSN 0165-988X

TussenRuimte is een oecumenisch kwartaaltijdschrift voor interculturele theologie, geredigeerd door een Nederlands-Belgische redactie.

TussenRuimte doet in woord en beeld verslag van gelovige en missionaire initiatieven, lokaal en wereldwijd. Het tijdschrift wil vanuit het christelijk geloof inspireren en reflecteren op religies en culturen, met de bedoeling steeds opnieuw een proces van verstaan op gang te brengen. Zo kan ruimte ontstaan voor de betekenis van het evangelie in onze tijd.

TussenRuimte is een uitgave van de Nederlandse Zendingsraad (NZR) in samenwerking met Missio België, de Verenigde Protestantse Kerk in België en uitgeverij Kok in Utrecht.

© 2012 Uitgeverij Kok en de redactie van *TussenRuimte*
Overname van artikelen is alleen toegestaan na schriftelijke toestemming van de redactie.

Omslagillustratie: Jan Snoeck, Dialoog, *Deventer*

Redactie
Ineke Bakker, Tom Boesten, Annemiek Buijs-Tuytelaars, Eleonora Hof, Aart Mak, Catherine De Ryck, Wilbert van Saane (hoofdredacteur), Arjan Schoemaker, Johan Visser

Eindredactie
Marieke van der Giessen-van Velzen

Secretariële ondersteuning
Marion Popkema-van der Ven

Redactieadres
Redactie *TussenRuimte*, Nederlandse Zendingsraad,
Postbus 8092, 3503 RB Utrecht
redactie@tussenruimte.com
www.tussenruimte.com

Basis-layout
Peter Slager | Garage bno

Illustraties
Iddo van der Giessen (omslag), Doc Ross Gallery464 (3) Hester Oosterbroek / Kerk in Actie (5, 7), Erika van Nes / Het Kruispunt (10, 13), Caroline Rijnbeek (27), Theatergroep Theamus (34), Eleonora Hof (40), Peter Williams / WCC (45), Janet Brooks Gerloff (47), Kors Peilman (62-63)

Abonnementenadministratie
VBK | media, abonnementen
Postbus 6088, 4000 HB Tiel
Telefoon (0344) 63 70 85
Fax (0344) 63 56 59
abonnementen@kok.nl

Abonnementsprijs met ingang van 1 januari 2012
Een jaarabonnement in Nederland kost € 38,75;
in België € 40,00; elders in Europa € 44,00.
Een studentenabonnement kost € 26,75.
Losse nummers kosten € 9,50 (exclusief porto).
Een proefabonnement van twee nummers kost € 14,00.
Het abonnementsjaar loopt van januari tot en met december. Abonnementen worden stilzwijgend verlengd, tenzij minimaal zes weken voor het einde van de abonnementsperiode schriftelijk is opgezegd. Adreswijzigingen graag drie weken voor de ingangsdatum schriftelijk doorgeven.

Deze uitgave is gedrukt op papier van verantwoorde herkomst.

Brengt de dialoog ons verder?

In *Zwiesprache* (1932) nodigt Martin Buber zijn lezers uit zich twee mannen voor te stellen. De twee weten niets van elkaar. Ze hebben elkaar tijdens een ochtendwandeling leren kennen en zitten samen op een bank. Ze zwijgen. De een is open, gastvrij. Hij is *er*. De ander echter is gereserveerd; zijn houding verraadt hem. Achter die houding ligt *das undurchdringliche Sich-nicht-mitteilen können*, een ban die hem al sinds zijn kinderjaren gevangenhoudt. Maar deze dag is een bijzonder moment. De ijzeren banden rondom zijn hart worden gebroken. Hij wordt bevrijd. Hij spreekt geen woord, verroert geen spier, maar toch doet hij iets. Hij heft de terughoudendheid in zichzelf op. *Rückhaltlos strömt die Mitteilung aus ihm, und das Schweigen trägt sie zu seinem Nachbarn.* In deze ontmoeting geven de gesprekspartners hun eigen meningen niet op. Maar onverwacht ervaren ze voor *einen unsterblichen Augenblick* een verbond, een rijk waarin de wet van meningen niet meer geldt.

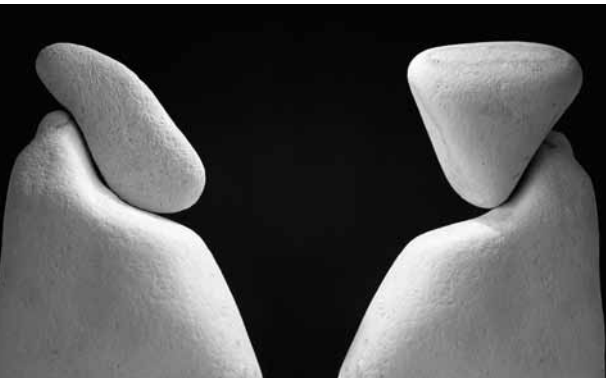

Dialogue, *Doc Ross, New Zealand*

Komen zulke ontmoetingen voor tussen gelovigen die niet bij een mening, maar bij een belijdenis zweren? Volgens Buber wel. Niet waar de grootste gemene deler tussen geloofsinhouden wordt gezocht. Wel waar gelovigen samen wachten op de Komende, waar de woorden ons overgeleverd helder worden in ons 'elkaar toegewend zijn'. Dialoog niet alleen als intermenselijk verkeer, maar in de eerste plaats als houding, als weg.

Brengt de dialoog ons verder? Niet als hij een investering is die zich moet uitbetalen. Wel als hij een weg is die we samen gaan. Dat gegeven wordt in deze aflevering van *TussenRuimte* door diverse auteurs uitgewerkt.

— Wilbert van Saane, hoofdredacteur

Geweldsspiraal in Guatemala doorbreken

Bouwen aan vrede en sociale harmonie

Hoe kunnen kerken in Guatemala, een land vol geweld en sociale tegenstellingen, de dialoog aangaan met de politiek en de maatschappelijke instellingen? Vallen de torenhoge problemen in dit land eigenlijk wel te overwinnen? Een mentaliteitsverandering is noodzakelijk, en vredeseducatie lijkt een voorzichtig begin. Na een beschrijving van de complexe chaos in zijn land maakt José Castillo Azurdia gewag van enkele hoopgevende initiatieven op dat gebied.

De geschiedenis van Guatemala is door geweld getekend, verschillend in omvang en intensiteit en ook wisselend van aard. Vanaf de onafhankelijkheid in 1821 is de structuur van economische, culturele en sociale relaties uiterst hiërarchisch geweest, nog eens versterkt door een diepgewortelde koloniale erfenis. De beginnende republiek

Guatemala gaat nog altijd gebukt onder sociaal geweld en criminaliteit

Guatemala kreeg daardoor bijna als vanzelf trekken van uitsluiting en racisme. Armen en inheemsen werden door de staat op gewelddadige wijze buitengesloten. De opeenstapeling van rijkdom in handen van een kleine elite leidde op grote schaal tot werkloosheid, armoede, onderontwikkeling, discriminatie en sociale ongelijkheid. Straffeloze maffiapraktijken en interne gewapende conflicten maakten dat het geweld zich wist te nestelen tot op de hoogste niveaus. Het Guatemala van vandaag gaat nog altijd gebukt onder sociaal geweld en criminaliteit, met chaos als gevolg daarvan voor individu en samenleving.

Sociale wanorde en onzekerheid

Het voortdurende geweld heeft een nietaflatende impact op de kwijnende nationale economie. Er is een tekort aan arbeidsplaatsen; investeringen worden onmogelijk gemaakt; middelen gaan verloren. Terwijl de traditionele samenleving de criminaliteit nog in toom wist te houden, vallen gezinnen nu uiteen. Vooral jongeren glijden gemakkelijk af in deze sociale wanorde. Door armoede en werkloosheid vormen zij groepen die uitgroeien tot criminele benden. Jongeren zijn de voornaamste daders *en* slachtoffers van huiselijk geweld. Onder-

Vrouwengroep bij Red Paz in Guatemala dat zich inzet voor vredeswerk aan de basis

wijs is broodnodig; maar de meerderheid van de bevolking heeft geen toegang tot enige vorm van onderwijs; als het al wordt aangeboden, is het vaak heel gebrekkig.
De verstedelijking met haar opeenhoping van mensen, werkloosheid en ongelijkheid vormt een explosief mengsel voor roofovervallen, ontvoeringen en meer in het algemeen fysiek geweld met vuurwapens. Op dit moment vallen er veertig doden per dag ten gevolge van geweld in stedelijke gebieden. Kostbare mensenlevens gaan verloren; de emotionele schade bij hen die overleven, is groot. Zij gaan door nachtmerries en angsten, depressies en pijn heen en hebben te kampen met posttraumatische stress en verstoring van het psychologisch evenwicht. Bovendien is er de moeilijk te meten schade in gevoelens van onzekerheid en het verlies van basisvertrouwen in mens en samenleving.

Andersom is ook de explosie van geweld niet los te zien van de huidige economische en sociale ontwikkelingen in Guatemala, waar het proces van democratisering is samengegaan met een economisch model van commerciële en financiële liberalisering. Die heeft een enorme desintegratie van de werkeconomie in de stad en op het platteland laten zien, begeleid door een sterke toename van het aantal 'arbeiders voor eigen rekening', volgens de laatste statistieken meer dan zeventig procent van het werkende deel van de bevolking.
Werk en economische activiteit krijgen steeds informelere trekken, waarbij mensen met elkaar botsen om macht en invloed. Sommigen grijpen de kans om snelle bedrijfjes en zaken op te zetten, anderen werpen zich op de reproductie van video's en cd's, verkoop op de markt of het runnen van bars. Vaak ontspoort een en ander in

smokkel, mensenhandel, pornografie en uitbuiting van vrouwen.
Straffeloosheid zorgt ervoor dat geweldssituaties voortwoekeren. Tot op de dag van vandaag duurt deze situatie voort. Ook de nieuwe democratische staat zoals die vanaf 1985 volgens de lijnen van de huidige politieke grondwet functioneert, is erdoor beïnvloed.

Lichtpuntjes

De geweldsspiraal met de zo desastreuze gevolgen voor economie en samenleving is een structureel probleem dat schier onoplosbaar lijkt. Want waar moet je beginnen? Maar er zijn lichtpuntjes. Van staatswege worden zeker pogingen gedaan om tot een vreedzame oplossing van conflicten te komen. De grondwet van de republiek Guatemala zegt niet voor niets: 'De staat van Guatemala is er om het individu en het gezin bescherming te bieden; zijn hoogste doel is het algemeen welzijn te dienen.' En: 'Het is de plicht van de staat de inwoners van de republiek leven, vrijheid, recht, zekerheid, vrede en integrale ontwikkeling van het individu te garanderen. De staat beschermt het menselijk leven vanaf zijn conceptie, evenals de integriteit en de persoonlijke veiligheid van iedere inwoner.'

Guatemalteken koesteren een grondig wantrouwen jegens de overheid

Een barrière is dat de Guatemalteken een grondig wantrouwen koesteren jegens enige bemoeienis van de overheid op welk terrein dan ook, omdat niemand tot nu toe een behoorlijke rechtsstaat heeft zien functioneren. Een mentaliteitsverandering is hard nodig.
Een andere hindernis is dat het de staat zonder middelen niet lukt beambten adequaat toe te rusten en te trainen. Lokale autoriteiten, rechters, ambtenaren, politiemensen en anderen die werkzaam zijn in publieke diensten, worden erg slecht betaald in relatie tot hun verantwoordelijkheid en de risico's die zij lopen. Bovendien kost het nogal wat de talloze inwoners die op de meest afgelegen plaatsen van het land wonen, te bereiken. Degenen die de staat de uitvoerende macht betwisten – met andere woorden: de georganiseerde misdaad – beschikken daarentegen over ruime financiële middelen. Zij kunnen zich gemakkelijk wapens en transportmiddelen verschaffen, waardoor zij kunnen doordringen tot gebieden waar de staat met geen mogelijkheid kan komen. Het geld dat zij in hun zak steken, stelt hen ook nog eens in staat het hart van de bevolking te winnen.

'Alternatieve justitie'

Er is enorm behoefte aan een integrale politiek van burgerbescherming en een strijd tegen het geweld die verder gaat dan conjuncturele maatregelen. Ook versnelling van het proces van hervorming en versterking van het Guatemalteekse rechtssysteem in een effectieve en opportune toepassing van de wet zou veel betekenen.
Interessant is de gedachte van een 'alternatieve justitie'. Guatemala kent een alternatief systeem van justitie, gebaseerd op de wereldbeschouwing van de Maya's. Helaas

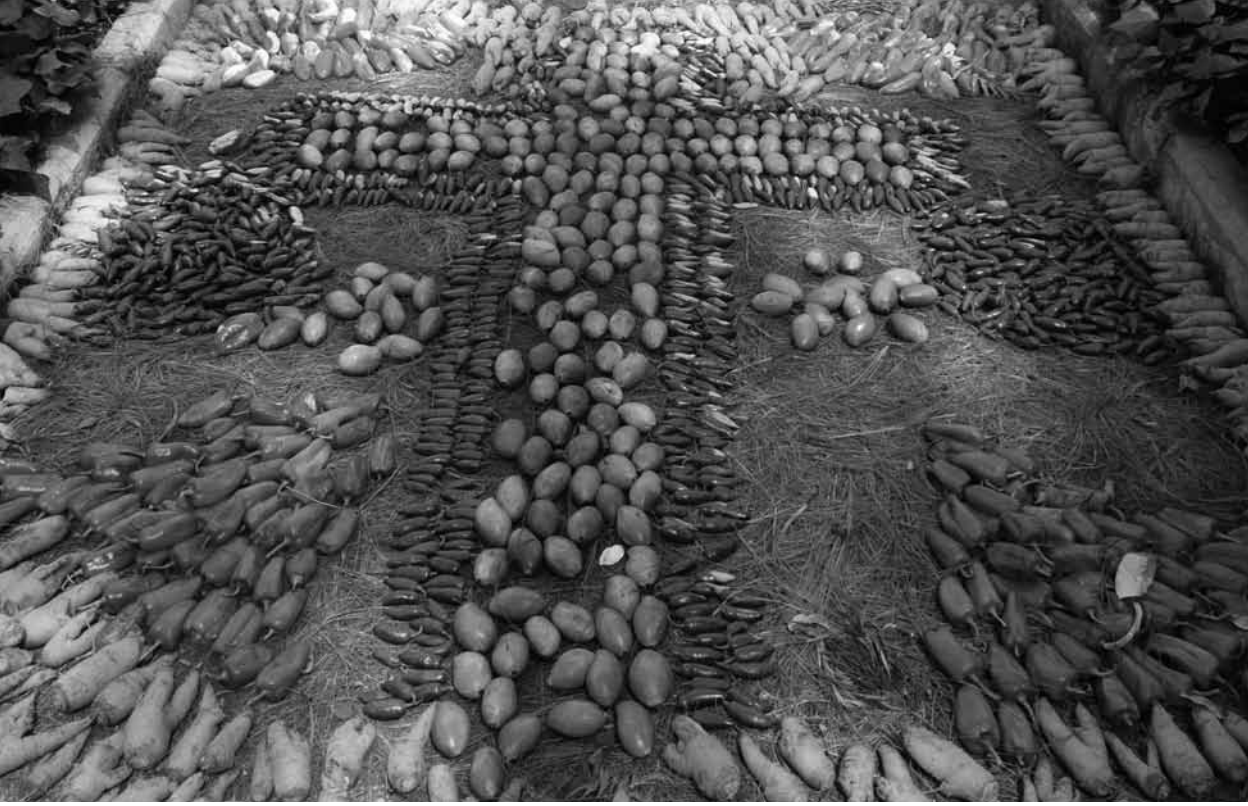

Sociaal pastoraat laat zien hoe de kerk present is midden in de samenleving.

wordt de betekenis daarvan nog steeds miskend. Programma's van gerechtigheid in deze lijn komen dicht bij de burgers en zijn al eeuwen gebaseerd op de ervaring van vreedzame oplossingen van conflicten. Zij zouden een uitstekende manier zijn om ook veel kleinere delicten op te lossen.

Kerken werken aan herstel

De kerk in het algemeen beoogt het koninkrijk van God en zijn gerechtigheid tegenwoordig te stellen. We kunnen er niet omheen de actie van de kerk in de context van geweld te analyseren. We moeten alle soorten geweld die zich voordoen, in ogenschouw nemen, met nadruk op het structurele geweld dat tot sociale ongelijkheid voert.

Er zijn momenteel verschillende kerken die zich specifiek richten op het versterken van individu, gezin, parochies en buurten, met diverse programma's van training en toerusting en pastorale begeleiding. Ik noem drie organisaties met hun doelstellingen.

Aartsbisschoppelijk Bureau voor Mensenrechten

Zo is er het Aartsbisschoppelijk Bureau voor Mensenrechten, dat op drie terreinen een strategie heeft geformuleerd om vanuit geloof en kerk te werken aan herstel van menselijke en sociale waardigheid. Dat gebeurt in de vorm van vredeswerk en vredesonderwijs, bij onderricht en ondersteuning op het gebied van mensenrechten (aangifte doen, andere gerichte rechtsprocessen) en werken aan verzoening tussen individuen, gezinnen en groepen, in samenwerking met anderen, ook buiten de kerk.

Observatorium voor kinderen en adolescenten

Het Observatorium voor kinderen en ado-

lescenten die slachtoffer zijn van geweld in Guatemala, is voortgekomen uit het Aartsbisschoppelijk Bureau voor Mensenrechten. Sinds 1996 publiceert het zijn jaarverslag over de situatie van de jeugd in Guatemala.

Sociaal Pastoraat van de Rooms-Katholieke Kerk
De beweging van sociaal pastoraat wordt gevormd door een groep personen die tot de katholieke kerk behoren en zich wijden aan sociaal werk met de bedoeling de naasten te helpen. Zij brengen het evangelie aan mensen die God niet kennen en verrichten werken van liefdadigheid op allerlei terreinen voor iedereen die die behoeven. Het sociaal pastoraat laat in concrete vormen van dienst zien hoe de kerk present is midden in de samenleving, in haar leden en in haar instituties, om de integrale ontwikkeling van de mens te bevorderen volgens de principes van de Bijbel.
De doelstelling is tweeledig:
– inzet voor de integrale bevrijding van de mens (van persoonlijke en maatschappelijke zonde door de gemeenschap met God en de naaste) en een sterkere solidariteit, onderlinge liefde en gerechtigheid;
– transformatie van de samenleving en zo samen bouwen aan de zozeer verlangde beschaving van liefde.

Nationaal Netwerk voor Recht en Vrede
Red Paz is de verkorte naam van Red Nacional de Justicia y Paz, Nationaal Netwerk voor Recht en Vrede of Vredesnetwerk. Red Paz is in 1996 ontstaan vanuit het sociale werk van de mennonietenkerk in Guatemala. Het is een kleine organisatie die zich inzet voor vredeswerk in Centraal-Amerika. Haar belangrijkste werk is vredeseducatie. Red Paz geeft cursussen aan mensen die betrokken zijn op de samenleving en die recht en vrede voor hun land zoeken. Daarbij richt men zich vooral op mensen op het grondvlak die conflictsituaties in gezinnen, gemeenschappen en kerken willen ombuigen tot situaties waarin vreedzaam wordt samengeleefd.

Hoop

Op het sociale vlak is participatie van de burger heel belangrijk om de sociale netwerken en het werk van de plattelandsgemeenschappen en in de marginale gemeenschappen in de steden te versterken. Iedere politiek, ieder sociaal programma of kerkelijk project dat de menselijke waardigheid zoekt te bevorderen en uitgaat van de mens als geschapen naar het beeld van God, heeft onvervreemdbare en altijd durende rechten. Als op deze manier mensen in hun aanleg en bekwaamheden worden gestimuleerd en versterkt, kunnen we bouwen aan vrede en sociale harmonie in Guatemala. Als we dat voor ogen houden, groeit er hoop.

Vertaling: Wout van Laar

— José Luis Azurdia is werkzaam bij Red Paz in Guatemala, een organisatie die zich inzet voor vredeswerk. Red Paz is een partnerorganisatie van Kerk in Actie.

Dialoog en een missionaire agenda: vijanden of vrienden?

Het is maandagavond, zes uur. De ruimte wordt gevuld door de geuren van heerlijk eten. Nu is het wachten op de moslims en christenen die vanavond bij elkaar komen om te spreken over vrede. Langzamerhand komen de deelnemers binnen, en even later wordt er genoten van de maaltijd en de ontmoeting met elkaar. Vanavond komt een groep christenen samen met een groep moslims van de Ahmadiyya-beweging[1]. Nadat de maaltijd genuttigd is, houdt een van de moslims een inleiding over wat in de islam bedoeld wordt met vrede, waarna een van de christenen vertelt dat vrede in het christelijk geloof alles te maken heeft met de vredevorst Jezus Christus. Vervolgens is er volop gelegenheid om over en weer vragen te stellen en te reageren. Enige tijd later wordt de avond plenair afgesloten, en nemen de deelnemers hartelijk afscheid van elkaar.

Het organiseren van dialoogbijeenkomsten zoals de bovengenoemde vormt een van de speerpunten van Het Kruispunt, een studie- en ontmoetingscentrum voor christenen en moslims in Rotterdam.[2] In 2009 is Het Kruispunt opgericht, maar al vele jaren daarvóór wordt namens de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt) uit de regio Rotterdam contact gezocht met moslims en het gesprek met hen aangegaan, met de bedoeling dat het evangelie van Jezus Christus zichtbaar en hoorbaar wordt. Met allerlei groepen wordt het gesprek aangegaan: met Turkse volgelingen van Fethullah Gülen, met Pakistaanse Ahmadiyya's, met gematigde tot zeer orthodoxe stromingen, met bekeerlingen, met zeer missionair gedreven moslims. In dit artikel dient de praktijk van Het Kruispunt als achtergrondinformatie voor de vraag of dialoog en een missionaire agenda kunnen samengaan.

Met allerlei groepen wordt het gesprek aangegaan

Wat is dialoog?

Het doel van dialoog

'Dialoog' is een woord dat veel gebruikt wordt en dat gemakkelijk misverstanden oproept. Wat men onder 'dialoog' verstaat, hangt nauw samen met het doel en de verschillende vormen van dialoog. De Pause-

In de ontmoeting van moslims en christenen is pijn onvermijdelijk.

lijke Raad voor Interreligieuze Dialoog, de raad binnen de rooms-katholieke kerk die zich bezighoudt met interreligieuze dialoog, maakt onderscheid tussen een viertal vormen van dialoog[3]:

a de dialoog van het leven, waarin mensen proberen open met elkaar te leven en hun dagelijkse problemen en zorgen met elkaar delen;
b de dialoog als actie, waarin christenen en niet-christenen samenwerken;
c de dialoog als theologische uitwisseling, waarin specialisten proberen elkaars religieuze overtuiging te begrijpen en elkaars spirituele waarden te waarderen;
d de dialoog als religieuze ervaring, waarin mensen vanuit hun eigen religieuze traditie spirituele waarden of ervaringen delen met anderen, bijvoorbeeld gebed of meditatie.

De visie op verschillende religies

Hoe over deze verschillende vormen van dialoog gedacht wordt, hangt nauw samen met de benadering van verschillende religies. Binnen de theologie wordt al enkele decennia het onderscheid gehanteerd tussen een drietal stromingen: exclusivisme

Elke stroming heeft een eigen visie op wat dialoog kan inhouden

(één religie maakt aanspraak op de heilsboodschap), inclusivisme (in verschillende religies zijn sporen van heil aanwezig die toewerken naar de heilsboodschap in één religie) en pluralisme (elke religie heeft haar eigen waarheidsaanspraken).[4] Elk van deze stromingen heeft een eigen visie op wat de interreligieuze dialoog kan inhou-

den. Zo zal de dialoog als religieuze ervaring (zie punt d) voor mensen uit de stroming van het pluralisme mogelijk zijn, terwijl mensen uit de stroming van het exclusivisme zich daarin niet kunnen vinden. En mensen uit de stroming van het exclusivisme zullen wel willen spreken over theologische zaken (zie punt c), maar zonder dat de spirituele waarden van de ander als waarheid aanvaard worden.
Op de vraag wat dialoog is, is geen eensluidend antwoord te geven; het antwoord hierop is immers nauw verbonden met het doel van de dialoog en de visie die men heeft op de verschillende religies.

Het Kruispunt
Het Kruispunt richt zich als organisatie voornamelijk op de dialoog als theologische uitwisseling tussen christenen en moslims (zie punt c), echter zonder dat dit louter door specialisten gebeurt, en zonder dat dit moet leiden tot positieve waardering van elkaars religie. De motivatie hiervoor is het evangelie van Jezus Christus te willen delen met moslims. Vanuit een exclusieve overtuiging en met een missionaire attitude wil Het Kruispunt de dialoog aangaan met moslims. Het Kruispunt zoekt contact met moslims in de hele breedte van de islamitische gemeenschap. Dit is mogelijk doordat Het Kruispunt moslims fenomenologisch wil benaderen: niet met een vooringenomen houding over *de* islam, maar luisterend naar de moslim met wie het gesprek gevoerd wordt. Het Kruispunt wil de dialoog kunnen aangaan met iedereen, ongeacht de eventuele overeenkomsten of verschillen, met de wens dat allen het evangelie van Jezus Christus horen.
De veelal hogeropgeleide islamitische gesprekspartners in de dialoog worden vaak ook gedreven door een missionaire attitude, voortkomend uit een islamitische overtuiging die theologisch inclusivistisch is (de islam als opvolger van jodendom en christendom), en een exclusieve uitwerking krijgt (heil is uiteindelijk alleen mogelijk door zich te onderwerpen aan Allah, en Mohammed te erkennen als diens boodschapper).
Wil een dergelijke dialoog tussen twee groepen met een exclusieve overtuiging en een missionaire attitude slagen, dan is het zaak enkele voorwaarden te benoemen.

Voorwaarden voor dialoog

Het doel van de dialoog die Het Kruispunt met moslims uit het hele spectrum wil voeren, is niet dat gezocht wordt naar zo veel mogelijk overeenkomsten. Als overeenkomsten de basis vormen voor de dialoog, is het immers mogelijk met slechts een beperkt gezelschap in gesprek te gaan. Bovendien is het de vraag of de vermeende overeenkomsten wel daadwerkelijk overeenkomsten zijn als deze gerelateerd worden aan de kern van de religie (in het christelijk geloof: Jezus Christus als het centrum van Gods openbaring). Als echter los van de inhoud een gemeenschappelijke en te evalueren doelstelling voor de dialoog is (bijvoorbeeld: elkaar leren kennen en in eigen woorden de visie van de ander kunnen weergeven), geeft dat ruimte aan iedereen – ook aan moslims en christenen met een exclusieve overtuiging – om te participeren in de dialoog. Een aantal voorwaarden die van

belang zijn voor een dergelijke dialoog, zijn de volgende.

Geen machtsverhouding
Voor een goede dialoog kan er geen verschil zijn in de (politieke of andersoortige) macht die de gesprekspartners hebben, maar is het van belang dat de gesprekspartners zich in een gelijkwaardige situatie bevinden. De huidige situatie in West-Europa, en zeker in Rotterdam, waar Het Kruispunt werkzaam is, is dat er een samenleving bestaat waarin meerdere religies bestaan zonder dat één daarvan een dominante positie heeft. Wil er recht gedaan worden aan de plurale samenleving van vandaag, dan moet de dialoog op zodanige wijze vorm krijgen dat eenieder evenveel ruimte krijgt in de dialoog, zonder dat daarmee per definitie de culturele en/of religieuze historie van een samenleving moet verdwijnen.

Realistische dialoog
Voor een goede dialoog is het verder van belang dat die eerlijk gevoerd wordt: een dialoog waarin recht gedaan wordt aan de identiteit van de gesprekspartners. Transparantie en openheid zijn van grote waarde voor de dialoog. Bepaalde overtuigingen die maatschappelijk gezien wellicht niet als wenselijk beschouwd worden, mogen in de dialoog wel benoemd worden. Dit gaat het spreken met een dubbele tong tegen: dat gelovigen intern in de eigen gemeenschap een ander verhaal vertellen dan extern in de dialoog of de samenleving. Het gaat niet aan de gebrekkige realiteit van de ander te vergelijken met het ideaalbeeld van de eigen religie. Op langere termijn voorkomt dat onaangename verrassingen op het maatschappelijke vlak, wanneer het fantasiebeeld dat men over de ander had, niet reëel of incompleet blijkt te zijn.[5]

Transparantie en openheid zijn van grote waarde voor de dialoog

De ander in diens totaliteit
Inherent aan het krijgen van een realistisch beeld van de gesprekspartner, is de erkenning van de ander zoals die is in diens totaliteit. Het wereldbeeld van de gesprekspartner wordt gevormd door vele factoren, waarvan religieuze doorgaans een grote invloed hebben. Een deel van de aanhangers van de wereldreligies islam en christendom ziet *da'wah* of missie als inherent aan hun boodschap. Voor een eerlijke dialoog is het belangrijk dat de wens van bekering niet verborgen hoeft te blijven, maar rustig benoemd kan worden.[6]

Het concrete gesprek

Uitgangspunten
Het Kruispunt heeft zeven punten opgesteld die aangeven hoe men met moslims in gesprek wil gaan. Deze uitgangspunten kunnen een bijdrage leveren aan het vormgeven van respectvolle ontmoetingen tussen moslims en christenen.[7]

Moslims en christenen hebben elkaar iets te zeggen.
Moslims en christenen hebben speciaal met

Juist door het contact met de ander vindt geloofsverdieping plaats.

elkaar te maken; hun religies zijn aan elkaar verwant. In beide religies komen dezelfde personen voor, en er wordt een aantal religieuze begrippen gedeeld, ook al krijgen deze personen en begrippen in hun verschillende context een eigen betekenis.

In de ontmoeting van moslims en christenen is pijn onvermijdelijk.
De raakvlakken tussen het christelijk geloof en de islam kunnen niet van de context van beide religies losgemaakt worden. Binnen de verschillende kaders krijgen de overeenkomsten een andere inhoud. Het doet geen recht aan de werkelijkheid, en het is niet respectvol te zeggen dat de verschillen tussen islam en christendom alleen maar te maken hebben met een andere manier van spreken over dezelfde inhoud. De verschillen zijn niet te ontkennen, en dat brengt pijn met zich mee: pijn dat de diepste overtuigingen niet met elkaar gedeeld worden.

Het hebben van een dubbele agenda is prima, het hebben van een verborgen agenda niet.
Transparantie is nodig voor een goede ontmoeting. *Da'wah* of missie is geen motief dat verzwegen hoeft te worden. Het verlangen het geloof met anderen te delen sluit dialoog niet uit. Missionaire gedrevenheid heeft te maken met de reden waarom men elkaar wil ontmoeten, en niet per definitie met de vorm van de ontmoeting. Als beide dialoogpartners de instelling hebben de ander te willen begrijpen en zelf door de ander begrepen te worden, maakt enthousiasme over de boodschap de communicatie des te interessanter.

Een goed gesprek vereist meer ruimte dan het eigen referentiekader.
Gesprekspartners in een dialoog moeten el-

kaar meer ruimte gunnen dan past binnen het eigen referentiekader. Beide gesprekspartners moeten de ruimte krijgen om hun geloof in hun eigen woorden en binnen hun eigen referentiekader uiteen te zetten.

Voor een ontmoeting is de bereidheid nodig om in andermans schoenen te staan.
De gesprekspartners moeten bereid zijn te proberen naast de ander te gaan staan. Is deze bereidheid er niet, dan weet men niet hoe men bij de ander overkomt, en is men ook niet in staat de vragen van de ander goed te interpreteren. Als men niet wil proberen naast de ander te gaan staan, is het bovendien niet gepast kritische vragen te stellen bij het geloof van de ander.

Het is niet respectvol andermans religieuze bronnen te gebruiken voor het eigen doel.
Het doet afbreuk aan een goede dialoog wanneer moslims en christenen elkaars religieuze bronnen gebruiken voor hun eigen doel. Andermans geschriften worden dan immers op zodanige wijze uitgelegd dat ze geen recht doen aan de overtuiging van de gesprekspartner. Uiteraard kan men over en weer elkaars bronnen lezen, samenvatten en bevragen.

De wereld is geglobaliseerd; de dialoog moet daarmee rekening houden.
Moslims en christenen leven samen in één land, in één wereld. Gescheiden van elkaar leven is niet wenselijk, maar door globalisering ook niet meer mogelijk. Voor een samenleving is het goed wanneer haar inwoners elkaar kennen. Vanuit de eigen religieuze overtuiging zouden moslims en christenen bouwstenen moeten willen aandragen voor de samenleving.

Format
Dialoogbijeenkomsten die Het Kruispunt organiseert, verlopen volgens een format in drie stappen: praten/luisteren, bevragen, weergeven.[8] Moslims en christenen krijgen evenveel gelegenheid om hun visie aangaande een vooraf afgesproken onderwerp weer te geven. Over en weer worden aansluitend verduidelijkingsvragen gesteld, zodat de dialoogpartners goed inzicht krijgen in de visie van de ander. Belangrijk is vervolgens dat de gesprekspartners in eigen woorden weergeven wat ze begrepen hebben van hetgeen de ander vertelde, zodat beide gesprekspartners weten of ze goed begrepen zijn door elkaar. Vanuit hetgeen verteld is, kunnen bespreekpunten gedestilleerd worden om verder met elkaar te bespreken. Deze aanpak resulteert erin dat beide gesprekspartners zich gehoord weten door de ander en leren het referentiekader van de ander te begrijpen. Het Kruispunt laat de christelijke gesprekspartners na een dialoogbijeenkomst samenkomen voor een evaluerend gesprek. Vaak vertellen deelnemers (belijdende leden van de kerken) dat juist door het contact met de ander geloofsverdieping plaatsvindt en dat een dieper inzicht in het eigen geloof verkregen wordt.

Dialoog in drie stappen: praten/luisteren, vragen en weergeven

Een 'open deur'

Het woord 'dialoog' heeft voor sommige mensen een nare bijsmaak. Voor een aantal van deze mensen kan dit verklaard worden doordat dialoog vaak beperkt werd tot het zoeken naar overeenkomsten, een doel waarbij gelovigen (moslims of christenen) uit de exclusivistische stroming zich niet thuis voelen, omdat exclusieve standpunten hierin niet benoemd kunnen worden. Het Kruispunt wil een nieuw model bieden voor een vruchtbare dialoog waarin eenieder kan participeren. Een dialoog die niet slechts een bezigheid is voor religieuze vrijzinnigen en waarvoor conservatieve gelovigen zich niet aanmelden. Maar een 'nieuw pad', dat ook openstaat voor traditionele gelovigen, juist omdat het erkent dat een echte dialoog over religie het bestaan van religieuze grenzen moet erkennen, evenals de fundamentele verschillen.[9] Missionaire motieven kunnen een reden zijn om deel te nemen aan de dialoog. Juist wanneer deze motieven open en transparant benoemd worden, is er ruimte om jezelf te zijn en te ontdekken wie de ander is. De westerse context biedt alle ruimte en vrijheid voor de dialoog; en wanneer christenen participeren in deze dialoog, klinkt het evangelie van Jezus Christus voor moslims en andersgelovigen. Wellicht is dat een 'open deur' vandaag de dag om het mysterie van Christus vriendelijk maar beslist te delen met eenieder in de samenleving.[10]

Noten

1 Deze groep wordt door de meeste andere moslims als ketterij beschouwd. De overtuiging van deze moslims is dat er na Mohammed nog een profeet gekomen is, een overtuiging die door de meeste moslims verafschuwd wordt.

2 Zie *www.hetkruis.org*.

3 Zie *www.vatican.va/roman_curia/ pontifical_councils/interelg/documents/ rc_pc_interelg_doc_19051991_dialogue-and-proclamatio_en.html*.

4 Zie bijvoorbeeld de godsdienstfilosoof John Hick in *An Interpretation of Religion*, 1989. Bekende vertegenwoordigers van elke stroming zijn Alvin Plantinga (exclusivisme), Hans Küng (inclusivisme) en John Hick (pluralisme).

5 Zie bijvoorbeeld de commotie die in 2008 ontstond nadat *Nova* een uitzending verzorgde over de Gühlen-beweging in Nederland: *www.novatv.nl/page/detail/uitzendingen/6173*; naïviteit en het niet werkelijk begrijpen van de ander speelden hier parten.

6 Het is wel van belang uit te leggen wat verstaan wordt onder missie, omdat dit woord gemakkelijk misverstaan wordt als een rigide bekeringsdwang.

7 Zie voor een uitgebreidere bespreking hiervan *www.hetkruis.org/in-gesprek-met-moslims/*.

8 M. de Vries, 'Een gereformeerde dialoog' (collegemateriaal), 2012.

9 Stephen Prothero, *God is niet één*, Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker, 2011, 383.

10 Zie Kolossenzen 4, 3-6.

— Erika van Nes-Visscher is promovenda aan de Evangelische Theologische Faculteit te Leuven en medewerker van Het Kruispunt in Rotterdam.

Straatdialoog

Wareh woont bij mij in de straat. Ze is 32 jaar, getrouwd en zwanger van de tweede. Ze is moslim, bidt vijf keer per dag en draagt een jilbab *(hoofddoek). Haar man Dedi is docent Engels aan de Islamitische Hogeschool en geeft koranles aan kinderen uit de buurt. Hun vierjarig zoontje Ayel noemt mij tante Jet en vindt mij op een boom lijken, omdat ik zo lang ben. Ik kwam naast Warehs man te zitten bij de maandelijkse buurtvergadering waarbij elk hoofd van het gezin van de wijk aanwezig is. (Ik was het enige vrouwelijke hoofd trouwens.) Van het een kwam het ander. Wareh en ik zijn goede vriendinnen geworden. We delen verhalen, eten, vreugde en verdriet. Verder komt elke maand een groep studenten van Dedi bij mij thuis om hun Engels te oefenen. En onlangs was ik de eerste blanke vrouwelijke gast op hun hogeschool, om iets over Nederland te vertellen. Ze vroegen me van alles, van 'Wilt u het Nederlandse volkslied zingen?' tot 'Hoe is het politieke klimaat in Nederland tegenover moslims?' Toen er gevraagd werd naar mijn beeld van Indonesië, vertelde ik onder meer dat het me opvalt dat jongeren hier op de middelbare school alleen godsdienstonderwijs krijgen over hun eigen religie.*

Op mijn verjaardag had Wareh met hulp van de studenten een enorme taart (een tumpeng *op z'n Javaans) voor me gemaakt: een toren van gele rijst met daaromheen kip, groenten, eieren en andere lekkernijen. Voordat ik de kaarsjes uitblies, deelden Wareh, Dedi en de studenten allerlei lieve wensen met mij. In woorden als 'God zij met je' voelde ik me ook als gelovig mens met hen verbonden. Toen ik al die blije gezichten zag, was ik even de gelukkigste mens op aarde.*

Als met dialoog ontmoeting wordt bedoeld, en dialoog dus meer is dan gesprek alleen, brengt dialoog mij verder. Want de ander wordt in de ontmoeting iemand met een gezicht, een vrouw met wie wordt gelachen en gehuild, met wie het leven wordt gevierd. En ik geloof dat de straat nog helemaal zo'n gekke plek niet is om met ontmoeting te beginnen.

— Henriëtte Nieuwenhuis is predikant, in dienst van Kerk in Actie werkzaam als diaconaal toerustingswerker op het synodekantoor van de GKSBS, de christelijke kerk van zuidelijk Sumatra, Indonesië.

Macro-oecumene: interreligieuze dialoog in Latijns-Amerika

In deze bijdrage schetst Jorge Castillo Guerra de opkomst van de interreligieuze dialoog in Latijns-Amerika, die – anders dan in Europa – niet het gevolg is van migratiebewegingen of van de belangstelling voor de wereldvrede, maar van verzet tegen de eeuwenlange ontkenning van het bestaan van volken met heel diverse culturen.

Latijns-Amerika heeft sinds de prekoloniale periode tot nu vele snelle veranderingen doorgemaakt. Processen die in Europa vele eeuwen vergden, condenseerden zich in Latijns-Amerika in slechts vijf eeuwen. Het gaat dan om de verandering van religie, de sociale herstructurering, de vervaging van de oorspronkelijke bevolkingsgroepen en het ontstaan van nationale staten. Tegenwoordig is Latijns-Amerika een verzameling volken, culturen, religies en talen die tot twee decennia geleden het liefst onzichtbaar werden gemaakt door de heersende groepen, die uitgingen van een monoculturele politiek en daarmee geen ruimte lieten voor andere culturen.
Ondanks aanpassingen in de wetgeving van verschillende Latijns-Amerikaanse landen is de monoculturele politiek nog steeds dominant. Dat is onder meer te zien in de beeldvorming in de media en het onderwijs. Berichtgeving over een protest van een inheems volk wordt afgewisseld met televisiespotjes waarin uitsluitend gezichten van mensen uit de elite en de *way of life* van de dominante groep worden getoond. Veel kinderen leren niets over de inheemse volkeren in hun eigen land. In de monoculturele politiek wegen de rechten van de inheemse volkeren nauwelijks mee. Deze volkeren worden door de dominante groepen gezien als een afwijking, als folklore, hun taal als teken van analfabetisme en hun geloof als bijgeloof.

Van América tot Abya Yala

De herdenking van vijfhonderd jaar invasie van Latijns-Amerika (1492-1992) zette onder de inheemse volkeren een proces in werking van het herwinnen van de eigen identiteit, een proces dat nog steeds gaande is. In 1992 stelde Takir Mamani, een Aymaraleider, voor een inheemse naam te gebruiken voor het continent dat Europese kolo-

Rituele verbranding van geschenken aan Pachamama door Aymara's in Bolivia

nisten América noemden. Hij stelde *Abya Yala* voor. Dit is een verbinding van *abya* (moeder) en *yala* (aarde), en betekent 'land van leven, moeder aarde' en 'aarde in haar volle rijpheid'.
De naam *Abya Yala* – moeder aarde – heeft een spirituele betekenis en werd daarmee het symbool van een nieuwe strategie voor de wederopbouw en de verdediging van de identiteit van de inheemse volken. Volgens Mamani bevrijdt een inheemse naam voor het thuisland de identiteit van de inheemse volkeren van de macht van de indringers. Dankzij de nieuwe naam *Abya Yala* werken inheemse volkeren, *Amerindios*, en Afro-Amerikanen, *Afrolatinos*, samen om ruimte voor hun eigen tradities, cultuur, taal, politieke projecten en religies op te eisen.

Inculturatie van het evangelie

Tegen het einde van de jaren tachtig van de vorige eeuw besefte men binnen de theologie van de bevrijding het belang van cultuur. Enkele jaren later vestigde het document van Santo Domingo van de Latijns-Amerikaanse Bisschoppenconferentie (1992) er de aandacht op door te kiezen voor een theologie van de inculturatie als nieuw paradigma van de evangelisatie. Er kwamen talrijke instituten voor de bevordering van de *pastoral indígena* en *afroamericana*. Vertalingen van de Bijbel en liturgische boeken in de taal van inheemse volkeren, waardering voor hun mythen en riten, het gebruik maken van hun culturele structuren voor de kerkopbouw en de versterking van

Theologie van de inculturatie als nieuw paradigma van de evangelisatie

de eigen *amerindische* identiteit behoren tot deze nieuwe aandachtspunten. De pastorale begeleiding vanuit de optie van de armen (1968) wint op deze manier een culturele component.
Het optimisme dat uitging van pastorale modellen van inculturatie, werd echter snel op de proef gesteld. Want de pastorale gevoeligheid voor de inheemse cultuur bracht de rooms-katholieke priesters en pastoraal werkers in contact met de inheemse religies. Dat bracht de katholieke priesters in verlegenheid. Ze wisten niet precies welke plaats ze konden geven aan culturele symbolen die doordrongen waren van niet-christelijke tradities. Wat betekenen de dubbele religieuze oriëntaties van Guaraní-christenen of Afro-Braziliaanse christenen voor het pastoraat van de inculturatie? Wat betekent de inculturatie van het evangelie voor het pastorale werk onder gemeenschappen met niet-christelijke religies zoals die van de Maya's of Kuna's?
Naast deze vragen die pastores zich stelden, kwam er kritiek van de *amerindios*, *mestiezen* en *afrolatinos* op pastorale modellen die uitgingen van inculturatie. Ze oordeelden dat deze modellen, terwijl ze tot meer erkenning van hun religies en culturen zouden moeten aanzetten, tegelijk hun religies wilden zuiveren volgens criteria uit het Europese christendom. De inheemse religies zouden in de ogen van de pastores zaad van Gods woord zijn, maar geen volgroeide planten. Dat wil zeggen dat hun waarde ondergeschikt is aan een zichzelf superieur achtend westers christendom. De inculturatie is eenzijdig, gericht op het overdragen van de eigen manier om het christendom te begrijpen. Ze beslist zonder overleg over wat goed of fout is in een cultuur of religie. Ze is daarom een monoloog, een nieuwe vorm van kolonisatie, aldus de kritiek uit kringen van inheemse volken.
Ondanks deze kritiek heeft de inculturatie positieve aspecten, want deze nieuwe benadering van de inheemse culturen heeft ruimte gemaakt voor meer zicht op de religieuze diversiteit in Latijns-Amerika.

Macro-oecumene

Dankzij reflecties over de benodigde attitudes en een spirituele houding met betrekking tot de ontmoeting en dialoog kwam het denken over de relaties met andere culturen en de religies van de *amerindios* en *afrolatinos* in een nieuwe fase, onder de naam *macro-oecumene*. Volgens de Braziliaanse bisschop Pedro Casaldáliga betekent macro-oecumene een *integrale oecumenische geest*, een spirituele houding van dialoog en openheid naar verschillende tradities en religieuze groepen. Integraal vanwege de openheid naar religieuze en culturele diversiteit en de praktijken van bevrijding uit de verschillende vormen van onderdrukking.
Volgens bisschop Casaldáliga rusten de wortels van de macro-oecumene in de christelijke identiteit, in Gods rijk en in de roeping om mee te werken aan een volk van God. De macro-oecumene brengt een nieuw bewustzijn ter sprake: 'Ze is geen organisatie, noch een beweging; ze is een nieuwe attitude, visie, spiritualiteit … Ze is een mystiek', aldus de Braziliaanse bisschop.
Een van de diepe overtuigingen die aan de basis staat van de macro-oecumene, is de erkenning dat het volk niet eenkennig is,

maar juist in plurale categorieën denkt. Er zijn immers talrijke elementen uit Afrikaanse of Amerindische religies die met elkaar of met het christendom gemengd zijn in de tradities van de verschillende volken. Een toestand die de benedictijnse monnik Marcelo Barros kenmerkt als *populair holisme*, en de theoloog José María Vigil opvat als 'vele armen, veel religies' (*muchos pobres, muchas religiones*). De Panamese bisschop Carlos María Ariz gaat een stap verder, wanneer hij deze plurale denkwijze waardeert als voorbeeld voor het christendom. In plaats van de andere religies te willen zuiveren kan het institutionele christendom ernaar streven deel uit te maken van de synthese die het volk maakt tussen het christendom en andere religies. In dit *populaire pluralisme* kan het christendom ook criteria vinden om te leren omgaan met de diverse wegen die naar het heil leiden; de openbaring van God aan de inheemse volkeren is immers ook authentiek, aldus bisschop Ariz.
Was de oecumene voorheen beperkt tot een intra-christelijke dialoog, nu is deze open voor andere religies en culturen in Latijns-Amerika. De interreligieuze dialoog die voortvloeit uit de macro-oecumene, wordt gekenmerkt door het verzamelen van kennis over inheemse religies en de samenwerking voor de reconstructie van orale tradities. Er valt veel te leren van deze uitwisselingen. Uit publicaties van het Centro Ak-Kutan in Guatemala blijkt dat de visies van het Q'eqchi'-volk de interreligieuze dialoog verplaatsen naar nieuwe contexten, zoals de landbouw. De interreligieuze dialoog heeft daardoor betrekking op het alledaagse leven en kent een attitude van dankbaarheid tegenover de Schepper en de schepping.

De oecumene is nu open voor andere religies en culturen in Latijns-Amerika

Afro-Cubaanse religies

Naast een interreligieuze dialoog vanuit de pastores van de katholieke kerk en de theologie kent Latijns-Amerika *populaire* vormen van dialoog. In het boek *Relaciones interreligiosas en el Caribe* zijn verschillende voorbeelden te vinden van religies en religieuze tradities die hun wortels hebben in de ervaringen van het gewone volk. De Cubaanse *Regla de Ocha* of *santería* is een voorbeeld van een nieuwe religie die ontstond in een macro-oecumenische geest *avant la lettre*. Eerst opende ze zich naar verschillende Afrikaanse religieuze tradities, toen naar het christendom en later, in mindere mate, naar het kardecianisme, een vorm van spiritisme, en Aziatische invloeden.
Vandaag de dag is de *santería* te vinden onder diverse etnische groepen op Cuba. De volgelingen zijn ook katholiek. De kerk biedt hun echter geen officiële mogelijkheden voor hun dubbele religieuze identiteit en betrokkenheid. Katholieke kerkleiders menen dat een interreligieuze dialoog niet mogelijk is, want ze beschouwen *santería* als een cultus, niet als een religie. De volgelingen voelen zich echter katholiek, nemen deel aan katholieke vieringen en uiten hun *afrocubaanse* geloof in rituelen

Onder de naam Abya Yala, 'land van leven, moeder aarde', werken inheemse Amerindios en Afrolatinos sinds 1992 samen (zie bladzijden 17-18). Conferentie juli 2012

rondom heiligen, zoals de bekende Onze-Lieve-Vrouw van La Caridad del Cobre.

Theologen hebben gepoogd een aanzet te geven tot de erkenning van, en de dialoog met de *santería*. Voor Michelle González kan de traditie rondom Onze-Lieve-Vrouw van La Caridad del Cobre dienen als uitvalsbasis voor dialoog, omdat ze een symbool is van de etnische diversiteit van het Cubaanse volk en van de identiteitsconstructie van Cubanen binnen en buiten Cuba. Clara Luz Ajo onderstreept dat er veel vooroordelen zijn over de *santería* en dat er meer kennis nodig is. Volgens haar draagt de *santería* bij aan een nieuwe perceptie van de eenheid van geest en materie die nodig is om het dualisme van hemel en aarde te overwinnen. Als laatste stelt Orlando Espín een systematische analyse voor van de orale tradities en mythen van de *santería*. Hierdoor kan men veel leren over de Afrocubaanse soteriologie, de Afrikaanse leer over de redding van de mensen, evenals over haar ethische waarden.

Al met al hebben reflecties over de interreligieuze dialoog met de religies van *Abya Yala* in de laatste twee decennia een grote impuls gekregen. Geïnspireerd door de macro-oecumenische geest ontstonden nieuwe theologische stromingen als de *Teología India*, de *Teología Afro-Latino-Americana*, de interculturele theologie, de theologie van het religieuze pluralisme en zelfs een voorstel voor een planetaire theologie. Deze theologieën schenken aandacht aan de interreligieuze dialoog vanuit de praxis van bevrijding, solidariteit en het samenleven (*convivencia*), en kunnen worden begrepen als een representatieve richting van de recente ontwikkeling in de theologie van de bevrijding.

Literatuur

– J.E. Castillo Guerra, *Relaciones interreligiosas en el Caribe. Ecumene, interculturalidad e interreligiosidad,* Münster: Lit Verlag, 2009.
– J. Estermann (redactie), *Teología Andina. El tejido diverso de la fe indígena I-II*, La Paz: Iseat-Plural Editores, 2006.
– S. Marcos (redactie), *Religión y Género,* Madrid: Trotta, 2004.
– J.M. Vigil, *Theology of Religious Pluralism*, Münster: Lit Verlag, 2008.
– J.M. Vigil en anderen (redactie), *Along the many paths of God*, Münster: Lit Verlag, 2008.

— Jorge E. Castillo Guerra is universitair docent aan de Radboud Universiteit Nijmegen en onderzoeker aan het Nijmeegs Instituut voor Missiewetenschappen.

Religie als menselijk antwoord

John Hick opent deuren voor een 'geleefde dialoog'

De op 9 februari 2012 overleden invloedrijke Britse godsdienstfilosoof John Hick heeft de gemoederen van menige twintigsteeeuwse theoloog en godsdienstwetenschapper beziggehouden. Hick zei namelijk dat alle grote wereldreligies gelijke partners zijn. Bovendien hebben ze in wezen dezelfde kern: een goddelijke werkelijkheid waarmee ze in relatie proberen te treden. De religies zijn, binnen hun eigen culturen, menselijke antwoorden op datzelfde goddelijke, verschillende wegen naar dezelfde bestemming. Hick lijkt daarmee de doodsteek toe te brengen aan missie, en de dialoog definitief voorrang te geven. Een portret van een veelgelezen, controversiële filosoof.

John Hick wordt op 20 januari 1922 geboren in Scarborough in het Verenigd Koninkrijk. Het gezin Hick is christelijk, maar niet uitgesproken religieus. Hicks moeder en grootmoeder zijn wel geïnteresseerd in religie en verkennen een aantal tradities en gebruiken. Van jongs af aan groeit bij Hick een brede religieuze interesse en nieuwsgierigheid.

Bekeringsmoment

Hicks schoolcarrière ondergaat een aantal wendingen. Na een tweetal jaar *preparatory school* in een nabijgelegen gemeente, waar hij zich niet echt op zijn plaats voelt, krijgt hij thuis les. Daarna trekt hij nog twee jaar naar een Quaker-internaat in Bootham, York.

Zijn hogere studies beginnen aan de rechtenfaculteit van het University College in Hull. Daar heeft hij op achttienjarige leeftijd een belangrijke (religieuze) ervaring. Deze ervaring zorgt voor zijn bekering tot het evangelisch christendom. Volgens Hick zelf, zo blijkt uit de inleiding op een van zijn werken, bekeert hij zich op dat moment tot een meer fundamentalistisch soort christendom. Kort daarna verlaat hij Hull en trekt hij naar Edinburgh voor een filosofiestudie. Hij (her)ontdekt de werken van Immanuel Kant, die zijn latere carrière zullen beïnvloeden en een grote rol spelen bij zijn zogenoemde 'pluralistische theorie'. Na de Tweede Wereldoorlog – Hick weigert dienst op grond van gewetensbezwaren en werkt daarom bij de Friends Ambulance Unit, een door Quakers opgerichte ambulancedienst van gewetensbezwaarden – keert hij terug naar Edinburgh en vervolgt hij zijn studie. Nadien volgt hij in Cambridge, in Westminster College, nog een presbyteriaanse predikantsopleiding. Hij

wordt voorganger in het kleine Belford en trouwt enkele jaren later in zijn eigen kerk. Gedurende zijn driejarige predikantschap bereidt hij zijn dissertatie voor en doctoreert hij in de filosofie aan het Oriel College in Oxford.

Pluralistische visie

Na zijn vele studies begint John Hick aan een uitgebreide academische carrière. Hij bekleedt posities op de Cornell University van Ithaca, New York, op het Princeton Theological Seminary, op de universiteit van Birmingham en de Claremont Graduate University nabij Los Angeles. Alle posities hebben te maken met godsdienstfilosofie of theologie.
Tijdens zijn loopbaan aan het Princeton Theological Seminary neemt Hick langzamerhand afstand van zijn evangelicale overtuigingen en stelt hij centrale christelijke leerstellingen ter discussie. Vooral bij de traditionele christologie plaatst hij vraagtekens. Hick wordt hiermee het onderwerp van heel wat controverse, omdat

Vooral bij de traditionele christologie plaatst Hick vraagtekens

hij de maagdelijke geboorte van Christus niet zou aannemen. De zaak wordt uiteindelijk in zijn voordeel beslist, en hij mag blijven onderwijzen aan het seminarie.
In Birmingham bouwt hij zijn pluralistische visie verder uit. Hij speelt er een rol in organisaties die zich inzetten voor de relaties tussen de vele verschillende gemeen-

John Hick

schappen. Door toenemende immigratie vanuit de Caraïbische eilanden en het Indiase subcontinent ontstaat er veel meer culturele en religieuze diversiteit in de regio. In Birmingham zijn het vooral hindoe-, moslim- en sikh-gemeenschappen. Hick zet zich in voor burgerrechten, met zijn groep All Faiths for One Race (AFFOR).
In 1991 wint John Hick de prestigieuze *Grawemeyer Award for Religion* voor zijn werk over religies als verschillende antwoorden op een goddelijke werkelijkheid. Hicks invloed reikt dus veel verder dan zijn studenten alleen. Op hoge leeftijd voegt Hick zich in 2009 bij een Quaker-gezelschap. Zijn tweede bekering?

Gericht op morele ontwikkeling

Vanuit Hicks betrokkenheid bij interreligieuze groepen en interactie met niet-

christenen, vooral in zijn Birminghamse periode, groeit zijn pluralistische kijk op religie. Hick woont erediensten van andere religies bij en ziet in zekere mate overal hetzelfde: mensen stellen zich open voor een hogere goddelijke werkelijkheid die rechtvaardigheid en liefde tussen mensen vraagt. Hick noemt deze werkelijkheid *The Real*. De mens moet het goddelijke centraal plaatsen, niet zichzelf. Dat proces in elke religie zal het heil van de mens bewerkstelligen en haar of zijn verlossing betekenen. Een religie heeft bestaansrecht als ze daartoe bijdraagt. Een religie is 'waar' als ze de mens op een positieve manier beïnvloedt. Maar hoe kun je zeggen dat de grote wereldreligies in wezen hetzelfde doen – en zelfs zijn – als er zulke grote verschillen zijn? De verschillen overstijgen de taal of de gebruiken. De *inhoud* van de religies lijkt soms mijlenver uit elkaar te liggen. Volgens christenen werd Jezus gekruisigd en is Hij verrezen, maar geen enkele andere wereldreligie treedt hun daarin bij. Volgens moslims is Mohammed de grootste en laatste profeet, maar daar reppen de andere wereldgodsdiensten met geen woord over. De hindoes geloven ten stelligste in reïncarnatie, maar vullen die heel anders in dan de verrijzenis waarover andere religies spreken. Het zijn maar enkele voorbeelden. Hick ontkent geenszins dat religies onderling grote verschillen vertonen en het niet met elkaar eens zijn. Wel zegt hij dat ze allemaal, ondanks hun grote verschillen, de morele ontwikkeling van hun volgelingen willen stimuleren.

Een religie is 'waar' als ze de mens op een positieve manier beïnvloedt

Paradigmawissel

Daarnaast zegt hij dat het in religie niet in de eerste plaats gaat om het aannemen van allerlei geloofspunten. Het gaat veeleer om het ervaren van de wereld rondom, die iets religieus in zich heeft. Hij stelt dus een radicale paradigmawissel voor. Alle wereldgodsdiensten zijn volgens Hick een menselijk antwoord op de ervaring van een goddelijke werkelijkheid. Omdat elk menselijk antwoord per definitie gesitueerd moet worden binnen een welbepaalde context, geven de wereldreligies soms een ander antwoord op het goddelijke. Onze context bepaalt immers de interpretatiekaders waarbinnen we – vaak onbewust – elke ervaring opnemen en duiden. We worden beïnvloed door het land waarin we wonen en opgevoed werden, de heersende filosofie met haar concepten, de taal die we spreken, onze individuele en gemeenschappelijke geschiedenis enzovoort. Hierdoor zal onze kennis ook steeds beperkt zijn. We kunnen niet buiten onze interpretatiekaders treden, terwijl het goddelijke deze net altijd overstijgt. We kunnen alleen op een menselijke manier over de hogere werkelijkheid spreken; het wezen ervan zal altijd onuitgesproken blijven.
Omdat dogma's nu eenmaal bij religie horen, pleit Hick voor herinterpretaties. De 'waarheidsclaims' van wereldgodsdiensten moeten niet op een letterlijke manier worden opgevat. In plaats daarvan vraagt Hick

ze mythologisch te benaderen. Dan worden geloofspunten van verschillende religies die elkaar lijken tegen te spreken, minder een spelletje van gelijk hebben en halen. Juist omdat ze altijd binnen een bepaalde context geplaatst moeten worden, kunnen waarheidsclaims niet absoluut zijn. De reinterpretatie van centrale geloofspunten kan, in een christelijke theologie, geïllustreerd worden vanuit het verstaan van de menswording. De klassieke leer van de twee naturen van Christus, waardoor Hij ten volle mens *en* ten volle God is, werkt volgens Hick niet. Het is beter de menswording mythologisch te bekijken en te zeggen dat God wel degelijk werkzaam was in Jezus van Nazaret, net zoals Hij werkzaam is in andere figuren binnen andere religies. Jezus van Nazaret is echter niet letterlijk God, of de Zoon van God. Hij is een ultiem voorbeeld van de wijze waarop God – of het goddelijke – werkzaam kan zijn in de wereld. Hij getuigt, op een bijzondere wijze, van de nabijheid van God. God kon in Hem en door Hem werken, omdat Jezus zo openstond voor de goddelijke inspiratie en de Geest, omdat Hij zo gehoorzaam was aan Gods wil. Het christendom heeft dat ervaren en geformuleerd, binnen zijn interpretatiekaders, als 'Zoon van God' of 'mens geworden God'.

Platform voor dialoog?

Kort samengevat vertelt de pluralistische hypothese van Hick ons dat er slechts één goddelijke werkelijkheid is, *The Real*. Geen enkel mens, geen enkele religieuze traditie heeft een volledig verstaan van deze werkelijkheid. Ze bieden allemaal alleen maar een bepaalde manier om het goddelijke te aanschouwen en te ervaren.

Hicks aandacht voor gemeenschappelijke punten en raakvlakken zou een interreligieuze dialoog kunnen bevorderen, omdat een gelijkenis altijd een makkelijker vertrekpunt of rustpunt vormt. Anderzijds kan een overdreven focus op gelijkenissen ervoor zorgen dat er te weinig ruimte is voor verschillen. En schuilt niet juist in die verschillen de essentie van de verschillende godsdiensten? Wat bedoelt hij eigenlijk met dat ongrijpbare concept *The Real*? Is dat iets waaraan een gelovige zich kan wijden, waartoe hij zich kan bekeren, zoals John Hick zich op verschillende momenten bekeerde? Vermenselijkt Hick de religies niet al te zeer, ondanks zijn stelling van *The Real*?

Met zijn nadruk op de ervaring van het goddelijke opent Hick wel de deuren voor een geleefde en doorleefde religie, eerder dan een opeenstapeling van dogma's en regeltjes. Misschien biedt net dit wel een platform voor een (interreligieuze) dialoog: uitwisseling over onze ervaring van het goddelijke, over ons religieus in de wereld staan. Dat zet ons met beide benen op de grond. Laten we toegeven dat we dat soms wel eens nodig hebben: een kleine *reality check*, een oefening in nederigheid (want nee, wij hebben niet per se alle waarheid in pacht) en een erkenning van ons individuele aanvoelen.

— Catherine De Ryck is vormingsmedewerker bij Missio België en lid van de redactie van *TussenRuimte*.

Interreligieuze dialoog: instrument of obstakel voor vrede?

Interreligieuze dialoog draagt bij aan vrede als zij teruggebracht wordt tot haar antropologische basis. Het is een ontmoeting tussen mensen die hun verhaal doen waarin kernwaarden worden gedeeld en herkend.

Interreligieuze dialoog moeten we mijns inziens niet misverstaan als een tweegesprek. Het is veeleer een poging om het eigen levensverhaal te verdiepen en daarmee de ander en zichzelf te verrijken. De interreligieuze dialoog heeft een narratieve structuur. Gesprekspartners zetten fundamentele antropologische, universele waarden uiteen. Zo doen ze zinvolle ervaringen op in vreugdevolle, maar soms ook pijnlijke ontmoetingen.

Religie kan bruggen slaan om gestolde identificaties te doorbreken

Juist religie kan bruggen slaan om gestolde identificaties te doorbreken, maar loopt ook steeds het risico zelf een obstakel te worden, in het bijzonder wanneer zij haar waarheidsclaim verbindt met politieke macht. Elke interreligieuze dialoog zal ernaar moeten streven de uitsluitende, exclusiverende neiging van sterke religieuze identificaties te overstijgen. Dat kan door terug te gaan naar de kernwaarde van de menselijke waardigheid, die elke mens toevalt en onvervreemdbaar is. Die waarde staat centraal in iedere geloofsovertuiging, maar overstijgt deze ook ten enenmale.

Religie als kritische lens

Ik vind het wezenlijk onderscheid te maken tussen drie dimensies van religie:
– religie als *mechanisme* dat de vrede binnen een gemeenschap waarborgt, door een offercultus en een stelsel van voorschriften die het kwaad, het geweld beteugelen;
– religie als *collectieve identiteit*, een representant van een gemeenschappelijke geschiedenis en herinnering;
– religie als *kritische lens* voor het blootleggen, interpreteren en oplossen van sociale

conflicten en geweld. Bij deze laatste dimensie sluit IKV Pax Christi als *faith based*-vredesbeweging graag aan.
Problematisch is natuurlijk de dimensie van religie als focus van groepsidentiteit. Sociale identiteiten vormen en profileren zich immers *in tegenstellingen* met andere groepsidentiteiten. De religieuze ander wordt dan gemakkelijk veroordeeld, niet alleen als vijand van de groep maar ook als vijand van God en belichaming van het kwaad.
Het zou mooi zijn als we zouden kunnen kiezen tussen deze drie dimensies. In de praktijk van het vredeswerk van IKV Pax Christi treffen we deze dimensies echter vermengd aan, in steeds verschillende en steeds wisselende intensiteiten. Het is daarom niet mogelijk in zijn algemeenheid religie als een positieve kracht te beschouwen bij de beheersing van geweld of als een bedreiging van de veiligheid. In elke situatie zal dat contextspecifiek geanalyseerd moeten worden.

Religie verbindt en verdeelt

In de werkpraktijk van ons vredeswerk zien we dat gewapende conflicten vooral daar ontstaan waar ongelijkheid tussen groepen samenvalt met verschillen in identiteit tussen deze groepen. Dit samenvallen van ongelijkheid in de zin van ongelijke toegang tot macht, rijkdom, besluitvorming en basisvoorzieningen wordt vooral problematisch wanneer er sprake is van onveiligheid. Mensen zoeken dan hun veiligheid in hun eigen groep, bij mensen met een gedeelde identiteit. Juist in conflictsituaties wordt deze identiteit, ook religieuze identiteit, instrumenteel ingezet om politiek te domineren en te mobiliseren.

De Servische overheid wist tijdens de Balkanoorlogen de Servisch-orthodoxe

kerk aan haar zijde te houden door een retoriek van Servisch nationalisme waarin het lijden als Serviërs en als christenen met elkaar werd verbonden. Zij slaagde erin door dit gedeelde slachtofferschap haar eigen legitimiteit te vergroten om met geweld haar economische en territoriale belangen te verdedigen tegen niet-Serviërs en niet-christenen. In deze retoriek werden oude herinneringen aan veldslagen met moslims en niet-Serviërs ingezet.

Dat maakt het soms ook zo moeilijk het verzoenend vermogen dat inherent is aan religies, te benutten voor het verbinden, omdat religie als identiteit ook benut wordt om mensen te verdelen. Religie heeft de kracht om mensen boven de alledaagsheid uit te tillen. Dit heeft ook politieke gevolgen: religie kan verbinden en verdelen.

Verbindende kracht

De dialoog is bedoeld om de verbindende kracht van religie te exploreren en te versterken. Wanneer lukt dit wel, en wanneer niet?

Een dialoog veronderstelt drie vormen van bereidheid:
– de bereidheid het goede in de ander te erkennen en serieus te nemen;
– de bereidheid tot zelfkritiek;
– de gedeelde bereidheid zich in te spannen voor het algemene goed.

Natuurlijk zijn deze voorwaarden nooit helemaal vervuld alvorens het gesprek begint, maar er kan door bemiddelaars op aangestuurd worden. IKV Pax Christi helpt situaties te scheppen waarin ruimte ontstaat om naar elkaars verhalen te luisteren, en waar belangen helder op tafel kunnen worden gelegd. In de meeste culturen waar-

in wij werken, bestaan structuren waarin deze vorm van dialoog, zonder aan te sturen op het debat, mogelijk is.
Een waarschuwing is echter op haar plaats. Conflicten manifesteren zich soms in religieuze tegenstellingen. Maar daarmee is niet gezegd dat interreligieuze dialoog vanzelfsprekend de juiste methode is. Soms kan interreligieuze dialoog de werkelijke oorzaken van conflicten maskeren en een oplossing blokkeren.

Interreligieuze dialoog in Sudan tussen christenen en moslims lijkt voor de hand te liggen, omdat christenen in Sudan een gemarginaliseerd bestaan leiden, en er soms ook sprake is van botsingen tussen beide bevolkingsgroepen. Het antwoord hierop moet niet interreligieuze dialoog zijn, maar een gemeenschappelijke inzet van burgers voor mensenrechten en democratie. Er zijn veel initiatieven geweest voor interreligieuze dialoog in Khartoem.

Christenen vinden het soms moeilijk nee te zeggen op de uitnodiging tot zo'n dialoog. Toch is dat soms beter, simpelweg omdat interreligieuze dialoog geïnstrumentaliseerd is door machthebbers of pertinent niet voldoet aan de drie eerdergenoemde voorwaarden.

In de wandelgangen

Er zijn veel initiatieven tot interreligieuze dialoog.

Iemand die daaraan vanuit Nederland actief deelneemt, is de liberale rabbijn Soetendorp. Zijn internationale netwerk is in de jaren enorm geworden. Opvallend is de wijze waarop hij op conferenties religieuze leiders van landen die politiek nauwelijks benaderbaar zijn (bijvoorbeeld Iran), op menselijke wijze kan benaderen. Het zijn ontmoetingen van hart tot hart, zoals hij zelf zegt. En opvallend zijn de verhalen die men elkaar vertelt, verlangens die men deelt, in een taalspel dat eigen is aan elke religieuze traditie en waarin men elkaar kan verstaan.

Het vraagt echter veel van de deelnemers in de ontmoeting inderdaad van hart tot hart te spreken of transparant te zijn over ieders politieke gebondenheid, die de gevraagde openheid noodzakelijk belemmert. Ontmoetingen van religieuze leiders kunnen dus politieke impasses doorbreken door een moment uit het politieke spel te stappen, te spreken van hart tot hart om nieuwe openingen en perspectieven te vinden. Het is dan afhankelijk van de religieuze leiders,

Soms kan interreligieuze dialoog de werkelijke oorzaken van conflicten maskeren

welke invloed zij kunnen aanwenden in het politieke proces, zowel direct via de politieke leiders of via hun eigen achterban. Terwijl de inhoud van interreligieuze conferenties mag gaan over de fundamentele bereidheid tot vrede in de respectievelijke godsdienst, en dit van belangrijke symbolische waarde kan zijn, is de winst te halen

uit de gesprekken in de wandelgangen over de persoonlijke levensverhalen.

De Ethiopische mediator Hizkias Assefa, die onder meer samen met Kofi Annan in Kenia heeft onderhandeld tussen regeringspartij en oppositie na de gewelddadige clashes in 2008, benadrukt het belang van het zoeken naar de waarden en het algemeen belang, in tegenstelling tot de particuliere belangen die vaak de boventoon voeren, in het gesprek. Hij spreekt dan ook van het humaniseren van het gesprek, naar mijn idee ook de insteek die het meest effectief is in het kader van de interreligieuze dialoog. In vredesonderhandelingen gaat het vooral om een dialoog die door mensen wordt gevoerd die goed doordrongen zijn van de waarde van religie, en niet om een dialoog over religie.

Zachte aanpak

Deze nadruk op het humaniseren van het gesprek, en daarmee op de fundamentele waarden van de menselijke waardigheid en het algemeen belang in tegenstelling tot het particuliere belang, is echter omstreden. Het is duidelijk een zachte aanpak, in tegenstelling tot die van harde onderhandelaars, maar het kenmerkt mijns inziens juist die onderhandelaars die weet hebben van de ruimte die religie biedt: namelijk de fundamentele verbondenheid tussen mensen, het *humanum*, dat niet alleen beschermd, maar ook steeds weer geëvoceerd moet worden.
Een interreligieuze dialoog komt dan ook het beste uit de verf door die gesprekpartners die een antropologische en theologische kennis van mens en God hebben, maar zich niet geroepen voelen een apologetisch discours af te steken, noch zich gecompromitteerd hebben aan de politieke macht. Wie lukt het zich in die positie te brengen? Hoe lukt het vanuit een sterke identiteit een brug te slaan naar de ander? Een tot de verbeelding sprekend voorbeeld blijft dat van Franciscus van Assisi en zijn bezoek aan de sultan in tijden van diplomatieke en militaire crises. In het geregeld oplaaiende grensconflict tussen Eritrea en Ethiopië zijn er over de afgelopen jaren religieuze leiders die de hand reiken over de landsgrenzen heen en soms het diplomatieke verkeer weer even vlot weten te trekken.
Religie kan kloven tussen groepen overbruggen, maar successen zijn niet eclatant. Geregeld overwint het racisme ook in religieuze kringen. In de Democratische Republiek Congo lukt het niet etnische verschillen te overbruggen binnen dezelfde katholieke kerk en komen bisdommen tegenover elkaar te staan. In Oost-Europa heeft de orthodoxe kerk zich geïdentificeerd als een kerk met nationale belangen.

Rituelen

De interreligieuze dialoog kan ook vorm krijgen in rituelen. Natuurlijk heeft iedere godsdienst zijn eigen rituele repertoire, en waar dat van groot belang is voor een beleving en verdieping van de eigen godsdienst, zijn de rituelen dikwijls maar moeilijk te combineren. De tentoonstellingen van broederlijkheid tussen religieuze leiders op een groot podium worden vaak ge-

plaagd door profileringsdrang en competitie, al kunnen zij belangrijk zijn als goede voorbeelden waarmee in politieke processen meer draagvlak voor verdere onderhandelingen kan worden gevonden.

In het sterk verdeelde Zuid-Sudan hebben de kerken in de jaren voor het sluiten van het vredesakkoord in 2005 een belangrijke rol gespeeld in het bijeenbrengen van de grootste etnische rivalen. Opvallend was hier het gebruik van zowel christelijke als lokale traditionele rituelen als het doden van een witte stier, zonder welke een bestand niet mogelijk was geweest.
Hoe religie een rol speelt in onderhandelingen is niet altijd evident. Een imposant voorbeeld is dat van de ogenschijnlijk harde onderhandelaar generaal Sumbweiyo, die in Kenia het akkoord tussen de twee vechtende partijen in Noord- en Zuid-Sudan wist te smeden. Hij vertelde achteraf hoe hij op de knieën ging om in gebed verzonken te zoeken naar een uitweg op momenten dat het proces muurvast leek te zitten.

Conclusie

Het besef – meer dan slechts begrijpen – van fundamentele waarden die ons als mensen samenbinden, en het diepe luisteren naar elkaar kenmerken een interreligieuze dialoog die wil bijdragen aan het vinden van politieke oplossingen voor conflicten. Zij moet echter balanceren in haar communicatie tussen mens en politiek, tussen verzoening en politiek resultaat, en legt zo een zware druk op de integriteit van de deelnemers aan de dialoog. Juist in een interreligieuze dialoog kan het besef doordringen dat vrede – ondanks de belangrijke en soms grote inzet van mensen hiervoor – niet maakbaar is. Rituelen, alleen of in gezamenlijkheid, zijn wegen om uit impasses te komen, en tonen in ieder geval weer wie we zijn: kwetsbare mensen van vlees en bloed.
In veel gevallen is religie in conflict niet het probleem, en moet juist voorkomen worden dat zij onderwerp wordt van gesprek, omdat hierdoor de echte issues niet besproken worden of omdat religieuze verschillen onnodig kunnen worden aangescherpt. Religieuze leiders of onderhandelaars zullen het meest succesvol zijn als zij het gesprek weten te voeren naar het gemeenschappelijk goed, openstaan en erkenning hebben voor het goede in de ander en openstaan voor zelfkritiek. Zij kunnen hiermee het vertrouwen brengen dat ook politieke processen tot afspraken kunnen komen die tegemoetkomen aan de meest fundamentele waarden van strijdende partijen.

— Jan Gruiters is algemeen directeur van IKV Pax Christi.

In het vaarwater van de doop

Toen ik het blaadje van de kalender scheurde, wist ik het allang: dit was de beste dag voor wat die dag prominent op de agenda stond. Op 24 juni werd mijn zoon Mauro gedoopt, de dag waarop de kalender vermeldt dat we Johannes de Doper in het zonnetje zetten. Nou ja, hij moet die dag zowat de enige geweest zijn die een zon gezien heeft, want het weer was die zondag grauw, grijs, guur, genadeloos. En tegen die achtergrond kwam kracht in zwakheid naar boven: de genade. Nadat allen het regenweer van moeder natuur getrotseerd hadden, waarbij alleen Mauro droog de kerk binnenkwam, werd uitgerekend hij in naam van de bovennatuurlijke Triniteit met water overgoten. Wonderbaarlijk gebeuren.

Thuisgekomen na de doopviering en het hapje-tapje met familie en kennissen dat bij die gelegenheid hoort, vond ik een kaartje onder de deur door geschoven. Buren feliciteerden Mauro, zijn ouders, zussen en familie. Maar ook, zo stond het er, 'een klein beetje de gemeenschap van de kerk, die weer iemand rijker is'. Het was het mooiste kaartje, want het ging naar de essentie. Het is het enige kaartje van de vele die we mochten ontvangen, waarop het over de essentie ging ...

Gemeenschap steunt op verbondenheid van mensen. Die delen met elkaar de intense vreugde en het al dan niet kleine verdriet. En de grote schaal aan ervaringen, reflecties en emoties tussen die twee, of met hen verweven. Verbondenheid is de steunpilaar om bij regen en zonneschijn te wijzen op het wonder van 'mogen leven met elkaar'.

In het vaarwater van de doop geldt de imperatief van de dialoog.

Verbondenheid en gemeenschap zijn resultaat van genade, maar impliceren tevens de opgave iedere dag tot uitdrukking te worden gebracht. Het is elkaar een hand geven, een zoen of een bemoedigende blik. Of een paraplu ...

De essentie mag niet verwateren.

— Jürgen Mettepenningen is doctor in de theologie en werkt als kerkhistoricus aan de Katholieke Universiteit Leuven.

'Ik noem je sneeuw'

De muziektheatervoorstelling 'Ik noem je sneeuw' is een dialoog en wil dialoog op gang brengen. Het stuk is gebaseerd op een bestaande en hechte vriendschap tussen twee vrouwen van heel verschillende komaf. Het verhaal van deze vrouwen neemt de bezoeker mee naar diep verdriet dat mensen – ondanks enorme verschillen – toch samenbrengt.

De Amerikaanse Phyllis Rodriguez heeft haar zoon verloren bij de aanslagen op het World Trade Center in New York op 11 september 2001. Aicha el-Wafi is een Marokkaanse moeder die in Frankrijk woont. Haar zoon is zonder overtuigend bewijs tot levenslang veroordeeld voor betrokkenheid bij de aanvallen. De vrouwen ontmoeten elkaar een jaar na de aanslagen. Het verdriet dat ze delen, doet een band ontstaan, die zich ontwikkelt tot een vriendschap. Deze onwaarschijnlijke vriendschap tussen een Franse moslima van Marokkaanse afkomst en een Amerikaanse vrouw in een christelijke samenleving is een symbool van hoop. Uiteindelijk resulteert deze unieke verbintenis, gebaseerd op gedeeld verdriet, in een boodschap die ze samen de wereld in sturen: dat er een eind moet komen aan het geweld op onze planeet, en dat verbinding tussen verschillende culturen en religies van essentieel belang is om in harmonie met elkaar te kunnen samenleven.

Phyllis en Aicha

Beide vrouwen zijn activisten: Phyllis voor sociale gerechtigheid, Aicha voor vrouwenrechten. Aicha werd op haar veertiende gedwongen te trouwen. Later in haar leven is ze campagne gaan voeren tegen uithuwelijking op jonge leeftijd. Na de aanslag van elf september liet haar zoon haar al snel weten dat hij onschuldig was. Aicha zegt hierover: 'Ook al wist ik dat mijn zoon niet direct verantwoordelijk was voor de aanvallen, het extremistische gedachtegoed dat ook hij aanhing, had een klimaat van haat geschapen.'
De vrouwen ontmoetten elkaar voor het eerst in november 2002 bij een ont-

Twee vertwijfelde moeders met verdriet om hun zonen weten te vergeven en vrede te sluiten.

moeting tussen vijf families van slachtoffers. Aicha is daar als moeder van een van de veroordeelden. Aicha vertelt: 'De avond voordat ik de families ontmoette, was ik zo nerveus dat ik niet kon slapen ... Toen ik de ruimte binnenkwam waar al de families wachtten, en ik oog in oog stond met Phyllis, voelde ik me als een magneet tot haar aangetrokken. We vielen elkaar in de armen en huilden een lange tijd. Ik voelde dat haar hart net zo snel sloeg als het mijne.'
Phyllis zegt over die ontmoeting: 'De dag dat ik Aicha ontmoette, was de dag dat mijn leven veranderde. Ik kreeg een nieuwe emotionele richting. Ik begon te leren dat iemand als Aicha, die al zo veel had geleden, toch zo emotioneel vrijgevig kon zijn. Daardoor kwam de vrijgevigheid in mijzelf ook boven, en ik voel me daar beter door. Sindsdien heb ik geleerd dat het overbruggen van de kloof tussen onszelf en de ander een weg tot genezing is.'

Spiegel

Dit waargebeurde verhaal staat aan de basis van de muziektheatervoorstelling 'Ik noem je sneeuw'. In het stuk staat het rouwen over het onherstelbare verlies van de beide moeders centraal. Culturele verschillen brengen ook persoonlijke verschillen naar boven. Zelfs Aicha en Phyllis raken verstrikt in vragen als: Wie voelt het ergste verdriet? Wier zoon is nu meer dood dan de ander? Is de ander wel echt te vertrouwen? Is het jouw president, die mijn

mensen doodt, of doden jullie fundamentalisten onschuldige mensen?
Wat aarzelend begint vanuit wanhoop en pijn, groeit naar het delen van verdriet en het zoeken naar een stem om uiting te geven aan de boodschap van vrede die ze uiteindelijk samen de wereld in sturen. Ze nemen het op tegen een maatschappij die zichzelf op een of andere manier verliest in geweld en daarmee de menselijkheid uit het oog verliest. Dat maakt gevoelens, ook die van rouw, tot een bijna onmogelijke opgave, omdat het de ervaring is van het ene nietige individu tegenover een groot en blind systeem.

'Neem het vuur terug
dat de lucht verduisterde
Verbrijzel de dode woorden
die de wereld zaaide
en zeg mij waar
het lichaam van mijn zoon is.'
Uit: Ik noem je sneeuw

Het stuk wil mensen aan het denken zetten over de essentie van wat leven in vrijheid is, wat liefde en opoffering betekenen en wat extremisme ontketent. Het wakkert het culturele debat aan, het houdt mensen een spiegel voor en het zoekt naar wat mensen met elkaar verbindt. Dit zijn thema's die in het interreligieuze gesprek steeds weer naar voren komen.

Stabat mater

De kiem voor 'Ik noem je sneeuw' ligt in een oud gebed: het *Stabat mater dolorosa* (De bedroefde moeder stond wenend bij het kruis). Het is een gebed uit de dertiende eeuw, dat later werd opgenomen in de liturgie van de rooms-katholieke kerk. Dat Latijnse gebed beschrijft de kruisdood van Jezus en de gevoelens die Maria als moeder daarbij heeft. Voor 'Ik noem je sneeuw' is deze bede het uitgangspunt geweest. Net als Maria hebben de moeders gevoelens van intens verdriet en woede om het verlies van hun zoon *en* jegens de onrechtvaardige samenleving die dit op haar geweten heeft. Net als in het *Stabat mater* moeten ze een weg zien te vinden om daarmee om te gaan.

Tekst en muziek

Het theaterstuk, geschreven door een Friese dichteres, bestaat uit verschillende tekstsoorten. Een deel van de tekst wordt gezongen en is poëtisch van aard. Poëzie is bij uitstek de vorm om te zeggen wat bijna niet gezegd kan worden, zoals onuitsprekelijke pijn en verdriet. Ook biedt poëzie ruimte voor teksten die bij rouwrituelen horen, zoals de litanie, de mantra en het gebed. In de vorm van monologen vertellen de vrouwen wie ze zijn en wat hen bezig-

houdt. Het is een intense en intieme taal. Dialogen worden gebruikt wanneer de twee vrouwen hun gedachten uitwisselen. Het één gaat naadloos over in het ander. De zangeressen die de twee vrouwen vertolken, worden begeleid op saxofoon/klarinet, gitaar en contrabas.

Vertwijfeling

Het stuk begint op het moment dat Aicha heeft gehoord dat Zacarias – ondanks al haar inspanningen om het tegendeel te bewijzen – bekent dat hij betrokken is bij de aanslag van elf september. Daarmee veroordeelt hij zichzelf. In deze fase is het een aftasten tussen beide vrouwen: wat hebben we aan elkaar?
Phyllis' onwrikbare geloof in Aicha begint te wankelen. Is zij wel degene die ze voorgaf te zijn? Aicha zoekt naar een rechtvaardiging voor het opofferen van haar kind. Is het haar schuld of die van de buitenwereld? Nu de advocaten willen dat ze zegt dat zij een slechte moeder is geweest, en dat dit de reden zou zijn van zijn afdwalen, voelt ze zich door iedereen in de steek gelaten. We zien in het hier en nu twee vertwijfelde vrouwen, die niet meer weten wat ze aan elkaar hebben. Die willen vechten om hun vriendschap overeind te houden.
In flashbacks wordt teruggekeken. Die scènes zijn realistischer. We zien hun eerste ontmoeting, hoe Phyllis een brief schrijft aan Bush (*Not in our son's*

Rouwkamers

Bij de voorstelling 'Ik noem je sneeuw' wordt een workshop van twee dagdelen aangeboden, waarin mensen dieper kunnen ingaan op een van de thema's: rouw. De workshops, die 'rouwkamers' worden genoemd, gaan over verlies in het algemeen (dus ook rouw om het verlies van je oorspronkelijke land en cultuur, rouw om kinderen die de deur uit gaan, een baan die je verliest) en over rouw in het bijzonder (om een dierbare die je verloren hebt). Wat is rouw eigenlijk en hoe geef je uiting aan gevoelens die daarbij horen? Persoonlijke herinneringen vormen de basis om het eigen beeld van rouw aan te scherpen.
Het doel van deze workshops is mensen die moeilijk kunnen praten over hun rouwproces, de gelegenheid te bieden om door middel van kunst uiting te geven aan hun gevoelens van rouw. Mensen in rouw hebben het gevoel op een eiland te zitten, verloren te zijn in de grote zee. In die zee met dezelfde gevoelens andere mensen ontmoeten zal opluchting geven. Door niet de nadruk te leggen op praten, maar op gezamenlijk beleven, krijgen ze handvatten om lucht aan opgekropte gevoelens te kunnen geven.

Bruggen bouwen
De voorstelling 'Ik noem je sneeuw' wil mensen van verschillende culturen en religies bij elkaar brengen. Het is een project van muziektheatergroep Theamus in samenwerking met de interreligieuze projectgroep Geloven in Samenleven, een groep maatschappelijke activeringswerkers van de Protestantse Kerk in Nederland, de rooms-katholieke kerk en het islamitisch maatschappelijk activeringswerk, met als belangrijkste doelstelling: bruggen bouwen tussen verschillende religies op plaatselijk niveau.
De voorstelling wordt opgevoerd van half september 2012 tot eind februari 2013 op diverse locaties in Noord-Nederland (kerken, buurthuizen, scholen en ruimten bij moskeeën). Zie voor informatie over plaats en tijd *www.theamus.nl* of *www.geloveninsamenleven.nl*.

name geheten), hoe de pers Zacarias al veel eerder schuldig verklaart en hoe de publieke opinie daardoor beïnvloed wordt. In een met live muziek gemixte geluidsmontage horen we op de achtergrond mediacommentaren uit die tijd. Wanneer we Amerikaanse helikopterpiloten in actie horen terwijl ze burgers in Bagdad beschieten, horen we ook de Arabische reacties op de beschietingen.
We horen massademonstraties aan beide zijden, afgewisseld door een toespraak van Bush of een imam die de *jihad* verkondigt. Ten slotte zijn het de media, die ons voortdurend dwingen voor één van beide kampen te kiezen.

Overbruggen

De spanning in het hele stuk zit in de persoonlijke strijd van de beide vrouwen en dat wat we via de media over ons heen krijgen. Uiteindelijk loopt het uit op een echt vergeven van elkaar. Tekst, muziek en spel creëren zo een nieuw hedendaags ritueel rondom de dood, waarin het onderscheid tussen religies en elkaar vreemde culturen wordt opgeheven. In het delen van hun wanhoop, pijn en verdriet weten Phyllis en Aicha elke politieke, religieuze en culturele tegenstelling te overbruggen. Alleen door oprecht doorleefde rouw is de mens in staat te vergeven en vrede te sluiten.

— Jan Post Hospers is beleidsmedewerker voor de ontmoeting met moslims in de Protestantse Kerk in Nederland.

Wat zegt
u ?

‘Ik mis dat men elkaar werkelijk ziet’

Rhoïnde Doth is voorzitter van SKIN, Samen Kerk in Nederland, de overkoepelende organisatie van migrantenchristenen in Nederland. *TussenRuimte* sprak met haar over de betekenis van dialoog binnen en buiten SKIN, over haar eigen achtergrond, over haar toekomstdromen en idealen. De verwezenlijking daarvan blijkt in de praktijk nogal eens moeizaam te verlopen.

Wat betekent dialoog voor u?
‘Dialoog begint met elkaar willen leren kennen. Het gaat erom dat je echt geïnteresseerd bent in de ander. Nu zie je vaak dat Nederlandse kerken ons opbellen wanneer ze bijvoorbeeld een Afrikaans koor willen voor een zendingsdienst. Of wanneer ze bij een dienst lekkere buitenlandse hapjes nodig hebben. Maar op die manier worden migrantenkerken alleen gebruikt voor het opleuken van een dienst; dan hebben ze bijna een instrumenteel karakter. Dat kan echter nooit de bedoeling zijn van ontmoeting tussen Nederlandse kerken en migrantenchristenen. Het is juist belangrijk dat mensen echt met elkaar in gesprek gaan. Zo’n gesprek gaat dieper en verder dan alleen beleefd zijn en vragen hoe het met de ander gaat. Er is geen plaats voor oppervlakkigheid, want er moet ruimte zijn voor de migrant om zijn of haar hele verhaal te vertellen. Helaas zoekt men in de Nederlandse kerken toch vaak het echte contact niet. Dat hangt samen met een bepaalde angst en spanning om zaken te verliezen die eerst vanzelfsprekend waren.’

Er moet ruimte zijn voor de migrant om zijn of haar hele verhaal te vertellen

Waar liggen dan kansen voor de dialoog die u voorstaat?
‘Ik zie bij de Nederlandse kerken wel veel vriendelijkheid en beleefdheid, maar ik mis dat men elkaar werkelijk *ziet*. Ik mis ook hartelijkheid. Wat mij in dit kader erg aansprak, is het verhaal van iemand die zich afvroeg wat we zouden missen als alle migranten uit Nederland zouden vertrekken. Diegene constateerde dat er dan eigenlijk maar weinig overbleef: al dat lekkere eten zouden we missen, zoals roti waar we helemaal aan gewend zijn geraakt; we zouden ook veel diensten missen die zij leveren aan de samenleving, verpleegkundigen in de zorg bijvoorbeeld. Deze manier van kijken was voor mij een echte eyeopener; zo focus je op de positieve bijdrage van migranten aan de samenleving.

Rhoïnde Mijnals-Doth kwam in 1987 vanuit Suriname naar Nederland. Ze studeerde medische informatica en theologie en was werkzaam bij het Zeister Zendingsgenootschap (ZZg). In 2001 werd ze tot predikant geordend en werkte ze in de Evangelische Broedergemeente (EBG) te Arnhem. De EBG is een protestants kerkgenootschap dat staat in de traditie van de Hernhutters. Sinds 2004 is zij voorganger van de EBG Amsterdam-Stad en Flevoland (De Koningskerk). Veel gemeenteleden van De Koningskerk maakten (ooit) een migratie mee. Ds. Mijnals-Doth trad in 2008 toe tot het bestuur van SKIN. Op 22 oktober 2011 nam zij de voorzittershamer over van drs. Paul The.

In de dialoog tussen migrantenkerken en gevestigde kerken is het erg belangrijk om met elkaar het geloofsgesprek aan te gaan. Om met elkaar te praten over wat het geloof voor jou persoonlijk en wat het in het dagelijks leven voor je betekent. Zo kun je heel dicht bij elkaar komen, en vallen verschillen weg, omdat je samen je identiteit in Jezus Christus kunt beleven. Dat geloofsgesprek kan met de Bijbel in de hand gevoerd worden, maar dat hoeft niet. Juist bij bijbellezen kun je stuiten op grote verschillen in uitleg. Het geloofsgesprek moet juist niet dogmatisch gevoerd worden, maar persoonlijk, van hart tot hart.'

Hoe zet SKIN zich in voor de dialoog tussen christenen uit verschillende culturen?

'Afgevaardigden van SKIN waren in oktober 2011 in Manado, Indonesië, voor het Global Christian Forum. Daar waren vertegenwoordigers van een breed spectrum aan kerken bij elkaar gekomen voor dialoog, kennismaking en uitwisseling. SKIN wil deze nadruk op het geloofsgesprek meenemen naar Nederland. Er is hier al een verkennend gesprek geweest met verschillende organisaties. Het is de bedoeling dat we in Nederland een soortgelijk platform creëren, waarbij bestaande initiatieven kunnen instromen. Door op deze manier te werken aan eenheid kunnen de kerken gezamenlijk uitstralen waar ze voor staan.'

De verschillen tussen de lidkerken van SKIN onderling zijn groot; hoe vinden zij elkaar?

'De lidkerken van SKIN vinden elkaar voor-

namelijk in het migrant-zijn. Omdat ze het migrant-zijn als gemeenschappelijke factor hebben, voelen ze weinig afstand tot elkaar. Ik was pas bij een conferentie in Den Haag die georganiseerd was door een Ghanese kerk. Ik voelde me er meteen thuis, ook al ben ik zelf niet Ghanees.'

Hoe komt het dat die eenheid met autochtone Nederlanders moeilijker te bereiken is?

'Toen ik zelf naar Nederland kwam, duurde het wel drie tot vier jaar voordat ik me een beetje thuis begon te voelen. De Nederlanders straalden door hun houding uit dat ze mij wel eens zouden vertellen hoe het zat, terwijl ik zelf gewoon goed Nederlands sprak. Ik vond de Nederlanders erg betuttelend. Het is voor de Nederlanders blijkbaar erg lastig die houding af te leren.
Het is natuurlijk niet terecht de bal alleen bij de Nederlanders te leggen, omdat ook de houding van de migrant kan veranderen. Als migrant hoef je je namelijk niet minder te voelen dan de Nederlanders. Het ingewikkelde is echter wel dat dit ingesleten en onbewuste patronen zijn, die de migrant zelf niet doorheeft. Maar als het lukt meer zelfvertrouwen op te bouwen, wordt hij ook meer als een gelijkwaardige gesprekspartner gezien. Toch staan veel Nederlanders helaas niet open voor de ervaring en het perspectief van de migrant: echte interesse ontbreekt dan.'

'Om de verstandhouding tussen Nederlanders en migranten te verbeteren is het ook erg belangrijk aan beeldvorming te doen. De Bijlmer is bijvoorbeeld voor veel Nederlanders een soort getto. Zij weten niet dat daar ook genoeg hoogopgeleiden wonen. Er wonen naar schatting achthonderdduizend migrantenchristenen in Nederland. Velen van hen zijn maatschappelijk ongelooflijk actief. Ze doen bijvoorbeeld aan voedselhulp, helpen bij inburgering of bieden taallessen aan. Ze vormen zo niet alleen een verrijking voor de samenleving, maar dankzij deze sociale hulp worden er ook miljoenen bespaard.

Veel van het werk dat de migrantenkerken doen, is heel missionair gericht

Ook is het belangrijk in het oog te houden dat veel van het werk dat deze migrantenkerken doen, heel missionair gericht is. Hulp wordt namelijk ook breder dan de eigen leden verstrekt. SKIN zelf vindt goed burgerschap voor migranten erg belangrijk. Voor mij is burgerschap volwaardig participeren in de samenleving. Als migranten op deze manier in de samenleving staan, vormen ze geen bedreiging maar juist een verrijking.'

Wat is uw motivatie om dit werk te doen?

'Mijn uiteindelijke drijfveer is eenheid: ik hoop erop dat we allen één mogen zijn. Een eenheid zowel binnen als buiten de migrantengemeenschap, want het is mijn droom dat het onderscheid tussen migrantenchristenen en Nederlandse christenen wegvalt. Dan hebben we het dus niet meer over migranten, maar dan hebben we het over

Samen je identiteit in Christus beleven. Sculptuur Vele gezichten*, Peter Bergenhenegouwen*

christenen. Ik hoop dat we in Nederland kunnen laten zien wie God is en wat het betekent Hem te dienen. Het geestelijke klimaat in Nederland staat in het teken van secularisatie en kerkverlating. Als kerken hebben we een gemeenschappelijke missionaire roeping. Wij willen bouwen aan een veelkleurige samenleving.
Als ik terugkijk naar de positieve dingen die we hebben kunnen doen, springt er niet speciaal iets uit, maar ben ik erg dankbaar dat migrantenkerken zo veel activiteiten ontplooien. Ik denk bijvoorbeeld aan *empowerment* voor vrouwen. Overigens is het niet zo dat het een patroon is dat vrouwen een ondergeschikte rol spelen in de lidkerken. Er zijn over het algemeen meer vrouwen dan mannen lid van een kerk, en er zijn behoorlijk wat vrouwelijke voorgangers. SKIN heeft daarom geen specifiek beleid op dit gebied, maar steunt natuurlijk wel initiatieven die elders ontplooid worden.'

Welke plannen heeft SKIN voor de toekomst?
'SKIN heeft drie pijlers voor de toekomst uitgezet: goede huisvesting van de lidkerken, het overbruggen van de generatiekloof tussen de eerste en de tweede generatie migrantenchristenen en toerusting van vooral migrantenvoorgangers.'

'Vaak is het erg moeilijk voor migrantenkerken goede huisvesting te vinden. Het is jammer dat er zo veel kerkgebouwen leeg komen te staan en dat migrantenkerken daarvan niet kunnen profiteren. Daarom wil SKIN functioneren als een mediator tussen migrantenkerken en Nederlandse kerken. Dit bemiddelen is om verschillende

redenen vaak lastig. Leegstaande kerken bevinden zich vaak in gebieden waar weinig migrantenkerken zijn. Daarbij komt dat Nederlandse kerken vaak een negatief beeld hebben van samenwerking met migrantenkerken. Ze denken bijvoorbeeld dat deze kerken erg luidruchtig zijn en dat het lastig is praktische afspraken te maken. We hebben eigenlijk nog maar weinig succesverhalen meegemaakt. Maar het is toch wel heel erg jammer dat er Nederlandse kerken verkocht worden aan projectontwikkelaars, terwijl veel migrantenkerken op zoek zijn naar passend onderdak.'

'Ons tweede speerpunt heeft te maken met de generatiekloof. De eerste generatie migranten spreekt de Nederlandse taal vaak niet goed; de tweede generatie heeft daar geen moeite mee. Deze groep is ook opgegroeid in de Nederlandse samenleving, en dit kan soms botsen met de opvoeding die ze thuis krijgen. SKIN vindt het belangrijk ondersteuning te bieden aan de jongere generatie en wil graag een jongerenwerker aantrekken.'

'De derde pijler, de toerusting, heeft voornamelijk te maken met de opleiding van voorgangers. Veel van de opleidingen waar migrantenvoorgangers worden opgeleid, zijn niet erkend. SKIN wil in kaart brengen wat er gedaan moet worden om tot een eventuele accreditatie te komen. Ook zou er bundeling van krachten kunnen plaatsvinden; het opleidingenaanbod is nu nog erg versnipperd. We hopen ook dat meer kerkgenootschappen zich zullen aansluiten bij SKIN. Op dit moment zijn het er achtenzeventig, maar er is nog veel ruimte voor groei.'
'In principe kan elke migrantenkerk die de apostolische geloofsbelijdenis onderschrijft, zich bij SKIN aansluiten. Er zijn uiteraard grote verschillen tussen de kerken, maar we willen daarmee niet op een dogmatische manier omgaan. Zo zijn er kerken die de kinderdoop praktiseren, en kerken die de volwassenendoop kennen. Voor ons staan deze verschillen niet centraal, omdat we ons vinden in een gedeeld geloof in Jezus Christus. Als er ruimte is om goed naar elkaar te luisteren, hoeven verschillen niet tegen elkaar uitgespeeld te worden.'

'Om groei van het aantal lidkerken te realiseren zou SKIN zichzelf meer moeten profileren. Helaas heeft de organisatie erg weinig geld en mankracht; vooral het gebrek aan vrijwilligers speelt ons parten. Nederlandse vrijwilligers zouden meer bij SKIN betrokken kunnen raken, bijvoorbeeld op projectbasis. Het is dan wel belangrijk dat zij voldoende buitenlandervaring hebben en zich goed kunnen inleven in de situatie van de migrantenkerken. Uiteindelijk is SKIN toch afhankelijk van persoonlijk contact met de migrantenkerken. We hopen wel op groei, omdat we op die manier meer eenheid naar buiten kunnen uitstralen.'

— Eleonora Hof is promovenda in de missiologie aan de Protestantse Theologische Universiteit en redactielid van *TussenRuimte*.

Dialoog in drievoud

Samen zoeken, samen werken, samen getuigen

In een afsluitend perspectief maken we de balans op van dit *TussenRuimte*-nummer over interreligieuze dialoog. Aan de hand van een volgens ons vruchtbare typologie bespreken we recente voorbeelden van interreligieuze dialoog, waarna een antwoord wordt geformuleerd op de sleutelvraag in missiologisch perspectief: brengt de dialoog ons verder?

Missiologisch licht

Voordat we onze beschouwing van interreligieuze dialoog in duiken (de intrachristelijke dialoog wordt hierbij niet betrokken), geven we ons rekenschap van de centrale vraag: brengt de dialoog ons verder? Ten eerste: wie hebben we eigenlijk op het oog als we spreken over 'ons'? Deze vraag stellen we met het oog op de lezerskring van *TussenRuimte*: mensen uit een grote oecumenische breedte, meestal met een diepe betrokkenheid bij missionair werk in de Lage Landen, maar ook ver daarbuiten. Daarom bespreken we het thema interreligieuze dialoog in missiologisch licht. In onze vraagstelling staat het woord 'dialoog' tegenover meer apologetische vormen van zending, waarin het eerder gaat om eenrichtingsverkeer dan om een gesprek.
Een tweede prealabel punt is dat wij geloven dat dialoog zich voltrekt op alle niveaus van de samenleving. Interreligieuze dialoog *gebeurt*: op straat, in een café, in een winkel, op het schoolplein, op de werkvloer, in de collegezaal. Dialoog is daarom niet te controleren, en slechts tot op zekere hoogte te organiseren. Terecht wordt vaak gesproken over de dialoog van het (geleefde) leven. Omdat deze dialoog van het leven zo algemeen, diffuus en oncontroleerbaar is, nemen we deze vorm niet op in onze typologie. Maar we veronderstellen haar wel in alles wat volgt.

'Interfaith'

Ten derde maken we een aantekening bij het adjectief 'interreligieus'. Dit woord kan al te gemakkelijk de suggestie wekken dat het gaat om een systematische of fenomenologische vergelijking van religies. Dat bedoelen wij echter niet. De Engelse term *interfaith* geeft beter aan wat wij ons voorstellen bij interreligieuze dialoog, namelijk de ontmoeting van gelovigen uit ver-

Hands across a divided Derry, *monument in het centrum van Londonderry, 1998*

schillende tradities, met verschillende overtuigingen. Het gesprek tussen deze gelovigen zal uiteindelijk gaan over de vragen: Wie is God? / Wat is het goddelijke? en: Wat betekent dat voor ons leven? Christenen zullen in hun antwoord op die vraag steevast verwijzen naar de *persoon* Jezus Christus. Dat is hun evangelie, dat is hun overtuiging, dat nemen ze mee de dialoog in. Voor christenen zal de dialoog daarom eerder een persoonlijk gesprek zijn dan een systematische verhandeling.
De typologie waarvoor wij kiezen, onderscheidt drie vormen van interreligieuze dialoog: samen zoeken, samen werken en samen getuigen. We volgen daarmee de Nederlandse zendeling en hoogleraar missiologie Verkuyl (1975), die onderscheid maakt naar het doel van de verschillende vormen van dialoog.

Samen zoeken

In de Debat-bijdrage in dit nummer van *TussenRuimte* beschrijft Jorge Castillo hoe rooms-katholieke bisschoppen in Latijns-Amerika tot een grotere waardering kwamen van inheemse religieuze tradities. Castillo citeert de Braziliaanse bisschop Pedro Casaldáliga, die spreekt over zijn verstaan van macro-oecumene: 'Het is een nieuwe attitude, visie, spiritualiteit.'
Deze gerichtheid op spiritualiteit kenmerkt de vorm van dialoog die wij typeren als 'samen zoeken'. Het gaat om een gezamenlijke intellectuele, maar zeker ook mystieke zoektocht naar de waarheid. De grote veronderstelling is dat God zich door de ander, door het geloof van de ander, op een nieuwe ma-

nier 'aan mij' kan openbaren. De onlangs uitgewezen abt van het Mar Musa-klooster in Syrië, waar interreligieuze dialoog en stille meditatie worden beoefend, pater Paolo Dall'Oglio s.j., lichtte deze benadering eens toe: 'Ik claim niet dat ik absolute kennis heb. Ik beschouw het als een weg, een pad waarop we samen lopen' (*New York Times*, 19 januari 2010).
De nadruk op spiritualiteit krijgt in deze benadering vaak een pneumatologisch fundament. Zo heeft Amos Yong (2003) vanuit de pentecostale theologie een voorstel voor een pneumatologische benadering van de religies gedaan. Het gegeven dat de Geest is uitgestort op 'alle vlees' (Handelingen 2, 17) is voor Yong bepalend. Hij suggereert dat de Geest ook andere religieuze 'talen' spreekt en dat de Geest christenen ook die talen kan leren verstaan. Dialoog heeft voor hem daarom een spirituele dimensie. Andere evangelische theologen vinden deze nadruk op de pneumatologie echter verwarrend: hoe kan er dan nog onderscheid gemaakt worden tussen ware, goede elementen enerzijds en valse, kwade elementen in andere religies anderzijds (Ott en Strauss 2010)?

Samen werken

De tweede vorm van dialoog die wij onderscheiden, is het interreligieuze gesprek in dienst van een vreedzaam en vruchtbaar samenleven. Los van de waarheidsvraag zoeken gelovigen uit verschillende tradities naar samenwerking. Sociale, politieke en economische problemen staan centraal. In het Antithese-artikel van dit nummer geeft Jan Gruiters een aantal voorbeelden van dialogen waarin vertegenwoordigers van religies zoeken naar vrede. Hij wijst erop dat interreligieuze dialoog niet automatisch het antwoord is op situaties waarin aanhangers van verschillende religies botsen. Praten over religie kan ook een *cover up* zijn. Voorzichtigheid is geboden. Toch kan interreligieuze dialoog leiden tot wederzijds begrip en toenadering, zegt Gruiters.
Een bekend voorbeeld van samen werken is het project *Global Ethic* (GE), waarmee de naam van de katholieke theoloog Hans Küng onlosmakelijk verbonden is. *Global Ethic* werd ontwikkeld in de jaren negentig, maar is nog steeds onderwerp van gesprek in interreligieuze dialogen. Aanhangers van verschillende religies zijn op zoek gegaan naar ethische overeenkomsten. Doel was niet een ethische code, maar het komen tot een gedeelde attitude. Tot de kern van deze attitude behoren: geweldloosheid en respect voor leven; solidariteit en economische gerechtigheid; tolerantie; gelijke rechten voor mannen en vrouwen. Tijdens de bijeenkomst van het World Parliament of Religions in 1993 ondertekende een aanzienlijk deel van de aanwezigen de verklaring 'Naar een wereldwijde ethiek'.

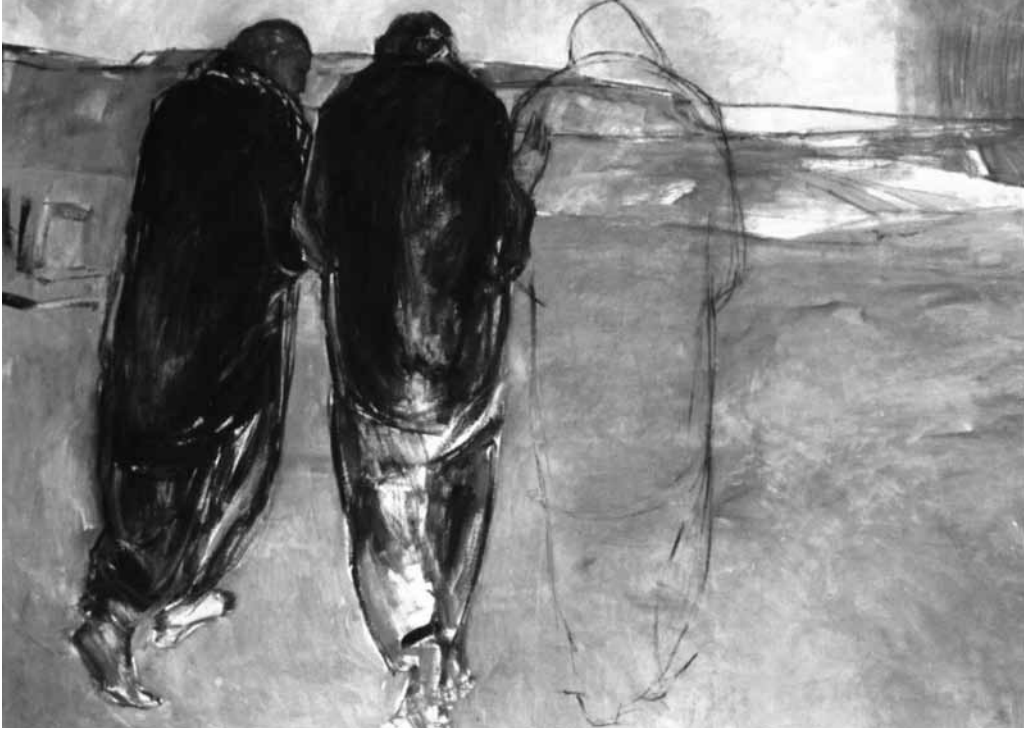

Als dialoogpartners de weg gezamenlijk willen gaan, komen ze zeker verder. Onderweg naar Emmaüs*, olieverfschilderij van Janet Brooks-Gerloff, Duitsland*

Een ander voorbeeld van de dialoog van de samenwerking is het initiatief dat bekend werd als *A Common Word between Us and You*. Dit is een open brief aan de christelijke gemeenschap die in het eerste stadium (2007) ondertekend werd door 138 islamitische geleerden en geestelijken. De schrijvers van deze brief identificeren liefde voor God en liefde voor de naaste als de gemeenschappelijke deler van islam en christendom. Op basis van deze *common ground* kunnen moslims en christenen werken aan vrede. Dat is volgens *A Common Word* cruciaal, omdat moslims en christenen samen meer dan vijfenvijftig procent van de wereldbevolking vormen. 'Als moslims en christenen niet in vrede leven,' zo stelt de brief, 'kan de wereld niet in vrede leven' (Volf, bin Muhammad en Yarrington 2010). De open brief leidde tot veel positieve reacties van christenen, en bracht een serie zeer constructieve dialogen op gang, waarin enkele prominente pijnpunten uit christen-moslimrelaties ter sprake kwamen.

Deze vorm van dialoog trekt begrijpelijkerwijs al snel de interesse van politici. In sommige gevallen zijn politieke leiders er vanaf het begin bij betrokken. Dat was het geval in het *Common Word*-project dat tot stand kwam door de inspanningen van prins Ghazi bin Muhammad van Jordanië. Maar ook het *Global Ethic*-project stond een tijd lang in de warme belangstelling van Unesco. Dat publieke belangstelling zowel een zegen als een vloek kan zijn, behoeft nauwelijks betoog. Bekendheid is mooi, maar het risico is dat religies een al te instrumentele rol toebedeeld krijgen.

Samen getuigen

De derde vorm van dialoog staat het dichtst bij de apologetiek. De deelnemers beginnen het gesprek met een sterke geloofsovertuiging en geven elkaar de ruimte om die overtuiging uiteen te zetten. Het doel is elkaar te informeren, beter te begrijpen en misschien zelfs te bekeren. Dit is de vorm van dialoog die in Het Kruispunt wordt beoefend, zoals beschreven door Erika van Nes. De kracht van deze vorm is ongetwijfeld dat het ook de 'preciezen' uit de verschillende geloofstradities om de tafel kan brengen. In het meer getuigende gesprek van de 'proclamatie' zullen ze ruimte ervaren. Het resultaat is dat ook deelnemers aan deze dialogen geregeld rapporteren dat het gesprek met de ander het eigen geloof verdiepte.
Als tweede voorbeeld van samen getuigen noemen we het onlangs tot stand gekomen document *Christelijk getuigenis in een multireligieuze wereld* (2011). Dit document, uitgegeven onder auspiciën van de Pauselijke Raad voor Interreligieuze Dialoog, de Wereldraad van Kerken en de Wereldwijde Evangelische Alliantie, bevat richtlijnen voor christelijk getuigenis op plaatsen waar religies naast elkaar bestaan. De opstellers van het document betrokken leiders uit andere religieuze tradities bij het denkproces. Vooral het onderwerp bekering is in deze dialoog eerlijk besproken. Dat is een verrassende wending, omdat in andere richtlijnen voor dialoog juist is uitgesproken dat de partners er *niet* op uit moeten zijn elkaar te bekeren. De bovengenoemde recente initiatieven bewijzen echter dat dialoog en getuigenis kunnen samengaan, en dat bekering geen taboe hoeft te zijn.

Verder?

Een keuze voor één van deze drie vormen van dialoog – samen zoeken, samen werken, samen getuigen – hangt niet alleen af van het doel, maar ook van de theologische overtuiging van de dialoogpartners. In het bijzonder de visie op openbaring in de andere religie is van belang. *In hoeverre en hoe* openbaart God zich aan mij door het geloof van die ander?
De erkenning *dat* dialoog nieuw inzicht brengt, is fundamenteel. Om het met David Bosch (1991) te zeggen: 'Dialoog is, evenals zending, alleen mogelijk als we op weg gaan in het geloof dat we ons niet in een vacuüm begeven, maar gaan in de verwachting dat we de God ontmoeten die ons is voorgegaan.' Hier dringt de metafoor van de weg zich weer op. De vraag of dialoog ons verder brengt, kan misschien alleen maar zo beantwoord worden: dialoog is een weg om samen op te lopen. Als de dialoogpartners die weg gezamenlijk willen gaan, komen ze zeker verder. Alle hierboven genoemde dialogen zijn in dat licht significante stappen voorwaarts.

Spanning

Veel missiologen blijven echter op hun hoede wanneer dialoog ter sprake komt. Ze geven toe dat dialoog de zending dient, zeker als daardoor groter wederzijds begrip en samenwerking worden gestimuleerd. Ze waarschuwen echter dat dialoog en zending niet in elkaar mogen oplossen. Het doel van zending is niet hetzelfde als het doel van dialoog. Daarom blijft de spanning tussen zending en dialoog bestaan (Bosch, 1991). In zending is het element van verkondiging beslissend, in dialoog het wederzijdse gesprek. Verkuyl (1975) geeft in zijn bespreking daarom de meeste ruimte aan de missionaire dialoog. Hij noemt deze ook 'de diepere vorm van dialoog'. Hij vertelt in dit verband hoe hij zich op de zendingsconferentie in Mexico City (1963) met anderen verdiepte in de dialoog die wordt tot een *trialoog*. De aanwezigheid van de drie-ene God kan de dialoog onverwachts op een ander niveau tillen, zo gelooft hij. Verkuyl citeert dan een zin van de Sri Lankaanse kerkleider D.T. Niles: 'In de missionaire communicatie gaat het er voor de christen niet in de eerste plaats om dat hij Jezus Christus brengt in het leven van de andersgelovige, maar dat Christus hem in het leven van de ander inbrengt.' Die woorden typeren de nauwe verbondenheid en de onoplosbare spanning tussen zending en dialoog het scherpst.

Literatuur

– David Bosch, *Transforming Mission. Paradigm Shifts in Theology of Mission*, Maryknoll, NY: Orbis, 1991.

– Craig Ott and Stephen J. Strauss, in samenwerking met Timothy C. Tennent, *Encountering Theology of Mission. Biblical Foundations, Historical Developments, and Contemporary Issues*, Grand Rapids: Baker Academic, 2010.

– Johannes Verkuyl, *Inleiding in de nieuwere zendingswetenschap*, Kampen: Kok, 1975.

– Miroslav Volf, Ghazi bin Muhammad en Melissa Yarrington, *A Common Word: Muslims and Christians on Loving God and Neighbor*, Grand Rapids: Eerdmans, 2010.

– Amos Yong, *Beyond the Impasse. Toward a Pneumatological Theology of Religions*, Grand Rapids: Baker Academic, 2003.

— Wilbert van Saane is stafmedewerker van de Nederlandse Zendingsraad en hoofdredacteur van *TussenRuimte*.

Dialoog omdat het moet

Als er al sprake is van een dialoog tussen joden en moslims, is die zeer bescheiden. Hij is er in kleinschalige initiatieven van de Israëlische vredesbeweging. In onderwijsprojecten, leerhuizen en ontmoetingen tussen slachtoffers van beide kanten wordt contact gezocht. Naam mag het niet hebben, een krant halen doet het ook niet, of het effect heeft weet geen mens, maar wat als deze contacten er niet zouden zijn?
De oervorm van deze verhouding is het verhaal van Ismaël en Isaak. Tussen de moeders zat het aanvankelijk goed. Sara – de één – bracht Hagar – de ander – bij Abraham, die vader werd van de beide jongens. Wanneer Ismaël spottend lacht op het feest van de kleine Isaak, laat Sara Hagar en haar zoon wegsturen. Dat het met deze vluchtelingen nog iets wordt, ligt aan de Heer, die ook Ismaël een groot volk belooft.

Rembrandt laat het hartverscheurende moment van vertrek zien. De sympathie van Rembrandts Abraham ligt bij Hagar, die met tasje en mega-zakdoek haar zoon volgt. Ismaël laat zich niet klein krijgen. Hij heeft alles klaar om zijn moeder een veilige doortocht te bezorgen. Rembrandt laat hem bijna altijd op de rug zien: hij gaat dapper op pad, en als kijker identificeer je je vooral met hem.
Vierkant, chagrijnig en onwrikbaar staat Sara achter haar hekje te kijken. De streepjes naast haar suggereren een gluurkleuter die voelt dat er iets naars gebeurt, maar niet begrijpt wat. Van enig gesprek tussen de toekomstige aartsvader en de boogschutter is nooit meer vernomen. Toch blijven ze hun leven lang halfbroers. Dialoog voer je niet omdat je het zo leuk vindt; elkaar weer opzoeken is onontkoombaar.

— Anne Marijke Spijkerboer is docent aan de leergang Kunst en K/Werk en predikant in Rijswijk.

Rembrandt, Abraham neemt afscheid van Hagar, *tekening met pen en inkt, 17,1 x 22,4 cm, omstreeks 1650*

Missionarissen van Scheut vieren 150-jarig bestaan

De Missionarissen van Scheut vieren deze maand het 150-jarig bestaan. Deze missiecongregatie werd vooral opgericht voor de missie in China, maar werd ook actief in onder meer Congo, de Filipijnen en Guatemala. De relatie met China wordt nog steeds levendig gehouden door een speciaal studiecentrum in Leuven, het Ferdinand-Verbiestinstituut. Ter gelegenheid van het jubileum werd hier op 4 september een academische zitting gehouden, gevolgd door een symposium van enkele dagen over de geschiedenis van de katholieke kerk in China en over de rol die de CICM (de congregatie van Scheut) hierin heeft gespeeld. De fototentoonstelling die daarbij te zien was, gaat nu rond door Belgische en Nederlandse parochies en instellingen. De boodschap van de tentoonstelling is: de oude missie naar China gaat door op een manier die aangepast is aan onze tijd, waarbij dialoog, samenwerking en onderlinge versterking van het geloof tussen lokale kerken vooropstaan. Nadere informatie: *www.kuleuven.be/verbiest*.

Inspiratiemiddag Micha-campagne

Op 29 juni 2012 hield Micha Nederland een inspiratiemiddag in Barneveld. Micha is een wereldwijd netwerk van christenen die opkomen voor rechtvaardige en duurzame ontwikkeling. De beweging laat zich inspireren door het schriftwoord van Micha 6, 8: 'Er is jou, mens, gezegd wat goed is, je weet wat de HEER van je wil: niets anders dan recht te doen, trouw te betrachten en nederig de weg te gaan van je God.' De inspiratiemiddag vond plaats in zorgboerderij Het Paradijs in Barneveld. De initiatiefnemer hiervan vertelde over deze bijzondere plek, waar mensen die zelf zorg behoeven, op hun beurt op zorgzame wijze werken aan het voedsel dat wij tot ons nemen. Vervolgens leidde kunstenaar Otto de Bruijne de groep rond door zijn Canvas Kapel, die tijdelijk op de boerderij staat en verder zal rondtrekken. In de vruchtbare omgeving van de potstal spraken betrokkenen over hun activiteiten in het kader van de Micha-campagne. Zie voor meer informatie over de Micha-campagne de website *www.michacampagne.nl*; over de boerderij *www.boerderijparadijs.nl*.

Kerk die zending in de weg staat

'God heeft geen missie voor zijn kerk, maar een kerk voor zijn missie.' Dat zei de Britse theoloog Christopher Wright op een studiedag, belegd door de Evangelische

Alliantie in samenwerking met de Evangelische Zendingsalliantie en de Nederlandse Zendingsraad. Het symposium werd bezocht door ongeveer honderd predikanten, missionair werkers en leiders van zendingsorganisaties uit het hele land.
De Bijbel noemt het probleem al. Niet de andere religies, niet christenvervolging, niet weerbarstige culturen, maar het volk van God zelf is het grootste obstakel voor zending. Het doel van zending is mensen tot kennis van de ene God te brengen. Daar is de kerk te weinig mee bezig, denkt Wright. Moderne vormen van afgoderij sluipen de kerk in en frustreren de missie. Hierbij denkt Wright aan het streven naar macht, het overdrijven van successen, te veel nadruk leggen op geld. Hij denkt dat er een nieuwe reformatie nodig is, waarbij de kerken onder handen worden genomen, om te beginnen aan de top. Kerken hebben leiders nodig die weten wat het betekent volgeling van Jezus te zijn, aldus Wright.
Op hetzelfde symposium sprak Stefan Paas, bijzonder hoogleraar aan de Vrije Universiteit (VU) in Amsterdam en universitair docent aan de Theologische Universiteit Kampen (ThUK). Hij zei dat kerken zich niet moeten *aanpassen* aan de omstandigheden, maar moeten *innoveren*, vanuit hun kernwaarden. In een snel veranderende samenleving is aanpassing niet genoeg, denkt Paas. Innovatie is geen project, maar een voortdurende vernieuwing. Kerken willen de controle houden over vernieuwing, en daarom vinden ze het moeilijk te innoveren. Paas pleit voor kerkelijke vrijplaatsen en laboratoria. De *emerging church*-beweging is volgens hem zo'n vrijplaats.

Rooms-katholieke bisschoppen: nieuwe evangelisatie

Van 7 tot en met 28 oktober 2012 vindt in Rome een bijzondere bisschoppensynode plaats over de nieuwe evangelisatie. De synode luidt het 'Jaar van het geloof' in en markeert het begin van de herdenking van het Tweede Vaticaans Concilie, dat vijftig jaar geleden begon. Het Vaticaan hecht groot belang aan de nieuwe evangelisatie. Was die aanvankelijk bedoeld als een strategie om het geseculariseerde Westen weer op het spoor van het evangelie en de kerk te zetten, tegenwoordig wordt ze breder opgevat. Vorig jaar is een nieuwe pauselijke raad opgericht met als taak de nieuwe evangelisatie te bevorderen. Een synode als deze wordt altijd voorafgegaan door een periode van voorbereiding. Het Vaticaan stelt een document op, *lineamenta* geheten, dat vervolgens in alle betrokken bisschoppenconferenties wordt besproken. De lokale kerken reageren erop, en op basis van de reacties wordt een nieuw stuk opgesteld, het *instrumentum laboris*. Dit laatste is in juni verschenen. Concreet zal in de komende jaren in een aantal Europese steden een stadsmissie worden gelanceerd.

JPIC-cursus Duquesne University

De Duquesne University in Pittsburgh (Verenigde Staten) biedt via afstandsonderwijs een cursus aan voor kerkelijk kader onder mensen in moeilijke sociale, economische omstandigheden of daar waar het milieu bedreigd wordt. De cursus met de naam *Justice, Peace and the Integrity of Creation* gaat over sociale gerechtigheid, vrede en conflict en ecologische kwesties. Aan de orde komen onder meer etnische en religieuze conflicten, geweld op basis van gender, corrupte politieke systemen, milieuvervuiling en armoede. Voorgangers moeten met dit soort kwesties aan de slag kunnen gaan. De cursus wil hen daarbij toerusten. De cursus kan worden gevolgd op individuele basis, maar bij voorkeur in groepsverband. In Nederland begint in september een groep, georganiseerd door de Konferentie Nederlandse Religieuzen. De Duquesne University is gelieerd aan de Congregatie van de Heilige Geest. Deze cursus is ontwikkeld in een partnerschap van de universiteit en deze missionaire congregatie. Informatie: *www.duq.edu/jpic*.

SEDOS-seminar over Latijns-Amerika

In mei 2012 vond in Italië het jaarlijkse internationale seminar plaats van ruim honderd rooms-katholieke missionaire congregaties, verenigd in SEDOS. Het thema was dit jaar *Lente voor de armen? Latijns-Amerika van Medellín tot Aparecida*. De titel verwijst naar twee baanbrekende conferenties van de Latijns-Amerikaanse bisschoppen, in 1968 en 2007. In de jaren zestig namen voor het eerst katholieken uit het Zuiden het woord in de kerk. Hun strijd tegen armoede, dictaturen en geweld had een einde gemaakt aan de volgzaamheid tegenover Europa.

Tijdens dit seminar werd uitgebreid gesproken over drie categorieën kerkmensen die wel erg talrijk zijn, maar toch vaak niet in tel: vrouwen, inheemse volkeren, leken. Zo was een van de sprekers pater Nicanor Sarmiento Tupayupanqui, een Peruaanse Quechua. Hij vertelde over de eigen accenten in de geloofsbeleving van de inheemse volkeren van Latijns-Amerika. Hij was de eerste Peruaan die in zijn congregatie de geloften had afgelegd in zijn eigen taal. De Jamaicaanse zuster van Chinese afkomst Teresa Lowe Ching, sprak over ontwikkelingen in de feministische theologie in de Caraïben. Speciale gasten op het seminar waren ongeveer vijftien missionarissen die vanuit de hele wereld uitgezonden zijn om in Latijns-Amerika te werken. Zusters uit Afrikaanse landen en uit India werken in steeds grotere aantallen in dit continent. In vijftig jaar zijn de rooms-katholieke kerk en haar missie ingrijpend veranderd.

CLADE V: het evangelie verspreid door migranten

Tussen 9 en 13 juli 2012 kwamen theologen en kerkleiders uit heel Latijns-Amerika bij elkaar in San José, Costa Rica, voor een conferentie over evangelisatie. Het was de vijfde keer dat de Fraternidad Teológica Latinoamericana (FTL) deze continentale bijeenkomst organiseerde. De eerste CLADE (Latijns-Amerikaanse conferentie voor evangelisatie) vond plaats in 1970. Op CLADE-conferenties is telkens een pleidooi gevoerd voor integrale zending, waarin evangelisatie en sociale betrokkenheid bij elkaar gehouden worden.
Wout van Laar, voormalig directeur van de Nederlandse Zendingsraad, woonde het congres bij. Het kenmerkende van CLADE is volgens hem dat zij lokale gemeenten wil helpen vanuit bijbelstudie betrokken te zijn op de weerbarstige werkelijkheid van Latijns-Amerika. De twee kernbegrippen van de CLADE-traditie zijn 'navolging' en 'koninkrijk van God'. Het gaat dus niet alleen om het individuele geloofsleven, maar ook om verandering van de structuren.
Terugblikkend zegt Wout van Laar dat de FTL momenteel een weg zoekt tussen het fundamentalisme enerzijds en het welvaartsevangelie anderzijds. De theologen van de FTL stellen nadrukkelijk de vraag: wat kost het vandaag discipel van Jezus Christus te zijn in de context van Latijns-Amerika?
Volgens Van Laar is de nadruk op ecologische vragen een nieuw element binnen CLADE. In Latijns-Amerika lijden vooral de armen onder de klimaatcrisis. Een voorbeeld zijn de landonteigening en ontbossing door multinationals in het noorden van Argentinië. Die leiden tot uitputting van het land en een droger, verschroeiend klimaat.
Verder heeft CLADE V de relatie benadrukt tussen zending en migratie. 'Het zijn vandaag vooral de migrantengemeenschappen, die het evangelie verder dragen', zegt Van Laar. Zo was in Costa Rica veel aandacht voor de latino-gemeenschappen in het zuiden van de Verenigde Staten. Deze groep is politiek steeds belangrijker, maar is ook een zendingsgemeenschap in een samenleving die ontkerkelijkt.
De FTL zoekt vanuit de werkelijkheid van migratiestromen naar nieuwe manieren om zending vorm te geven. Het gaat dan om zending van onderaf, zending van de marge naar de marge. Europeanen zijn daarom lang niet meer zo interessant als bij eerdere afleveringen van CLADE. De kerkelijke Zuid-Zuidrelaties worden steeds sterker, vanuit een herkenning van gedeelde armoede.
Wout van Laar concludeert: 'Het evangelie verspreidt zich over de wereld op een manier die zich aan onze waarneming onttrekt.'

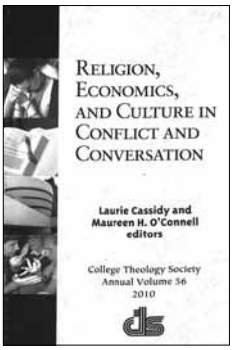

Laurie Cassidy en Maureen H. O'Connell (redactie), *Religion, Economics, and Culture in Conflict and Conversation*, Maryknoll, NY: Orbis Books, 2010, 256 bladzijden, € 33,99

Veel relatief rijke christenen uit het Westen zitten klem. Aan de ene kant weten zij dat hun luxe levensstijl oorzaak is van uitputting van grondstoffen en uitbuiting van arbeiders. Toch voelen ze aan dat ze zelf weinig kunnen veranderen of weten ze niet hoe ze moeten beginnen. Rebecca Todd Peters ontwikkelt in deze bundel een nieuwe theologie die behulpzaam is bij deze vraagstukken. Ze pleit voor een theologie van de solidariteit, die ze uitwerkt in vier verschillende taken. Fundamenteel is de ervaring van een *totale persoonlijke transformatie* die ervoor zorgt dat iemand de wereld op een nieuwe manier ziet. Deze transformatie komt tot uitdrukking in *respect voor onderlinge verschillen*, omdat het postmodernisme ons geleerd heeft dat verschillen echt zijn en niet genegeerd kunnen worden. Solidariteit krijgt ook vorm in een houding van *verantwoordelijkheid aan de ander* voor haar of zijn daden. Ten slotte leidt ze tot *actie*, die ontstaat vanuit de band met de ander en het goede voor die ander nastreeft.
Andere artikelen in deze verzameling opstellen cirkelen om het thema conversatie, waarbij verschillende aspecten belicht worden, zoals de conflicten die conversatie op kan roepen. De oproep van het Tweede Vaticaans Concilie de tekenen van de tijd te lezen is leeswijzer en leidraad voor alle artikelen. Deze bundel is voortgekomen uit een conferentie van voornamelijk rooms-katholieke theologen en richt zich vooral op de Noord-Amerikaanse situatie. Het niveau van de artikelen is hoog en vereist behoorlijk wat theologische voorkennis. Maar voor de doorzetter biedt het boek veel stof tot nadenken over religie, economie en cultuur.

— Eleonora Hof, promovenda aan de Protestantse Theologische Universiteit

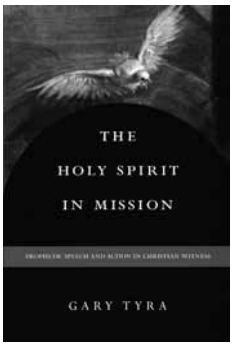

Gary Tyra, *The Holy Spirit in Mission. Prophetic Speech and Action in Christian Witness*, Downers Grove, IL: IVP Academic, 2011, 206 bladzijden, € 19,99

Gary Tyra geeft in dit boek een bijbelse theologie over de heilige Geest en zijn verbondenheid met zending. De auteur, docent aan het Fuller Theological Seminary, laat aan de hand van Oude en Nieuwe Testament zien dat door profetisch spreken en handelen de Geest van God mensen inspireert, en dat de wereld erdoor verandert.
Hij koppelt de snelle groei van de pinkster- en charismatische kerken aan het feit dat binnen deze kerken meer aandacht en openheid is voor de werking van de heilige Geest. Door te luisteren naar de heilige Geest en door profetisch spreken en handelen, kan de wereld veranderen, en zal de kerk gaan groeien. Niet alleen in de landen waar de pinkster- en charismatische kerken sterk groeien, maar ook in het Westen, waar de kerkelijke betrokkenheid sterk is afgenomen. Door de herontdekking en een juiste theologie van de heilige Geest is ook in het Westen vernieuwing mogelijk. 'Een missionaire getrouwheid door profetisch spreken en handelen is onze enige verantwoordelijkheid en ons grote voorrecht', aldus Tyra.
Het boek geeft een verrassende inkijk in de werking van de heilige Geest en zijn verbondenheid met zending. Tyra roept christenen op trouw te zijn aan de missionaire opdracht, maar de praktische invulling daarvan blijft in het boek enigszins vaag en onduidelijk. Een grote taak is weggelegd voor de leiders van kerken, die dit moeten voorleven. Maar dit is volgens Tyra dan weer afhankelijk van de bereidheid van de gemeenten missionair betrokken te zijn bij hun eigen omgeving.
Het boek is zeker het lezen waard voor wie zich wil verdiepen in de rol van de heilige Geest in zending, maar mist de praktische toepassing die de ondertitel belooft.

— Arjan Schoemaker, beleidsmedewerker toerusting bij de Evangelische Zendingsalliantie (EZA)

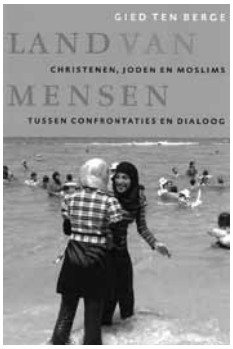

Gied ten Berge, *Land van mensen. Christenen, joden en moslims tussen confrontaties en dialoog,* Nijmegen: Valkhof Pers, 2011, 226 bladzijden, € 19,95

Het conflict over het land Israël/Palestina is niet alleen van politieke aard, maar heeft diepe religieuze wortels. Voor joden, moslims en christenen gaat het om het (heilige) land dat al eeuwen een bron van conflict vormt. Ten Berges uitvoerige schets van joodse, islamitische en christelijke stemmen is leerrijk voor wie het conflict alleen in grote lijnen volgt. Opvallend is dat uiteenlopende posities – bijvoorbeeld landtheologie, bevrijdingstheologie en religieuze scheiding tussen religie en politiek – in alle drie de religies voorkomen, wat laat zien dat het niet zozeer om een conflict tussen religies gaat, en dat er ook mogelijkheden tot dialoog zijn. Ten Berge is daarbij niet altijd duidelijk over het soortelijk gewicht van de verschillende posities. Het gewicht en de invloed van de bevrijdingstheologie in de drie abrahamitische religies lijken me nogal te verschillen als het gaat over het conflict in het land. Ten Berge geeft niet alleen een opsomming van de verschillende posities, maar peilt ze ook op hun particularisme (nadruk op eigen identiteit) of universalisme (nadruk op overeenkomsten). Voor de auteur is 'beoogde universaliteit' van grote betekenis om tot dialoog en vrede te komen. Daarmee heeft hij zijn verhaal over de verschillende religieuze posities bewust ingekaderd in het (westerse) politiek-filosofische vertoog over particularisme en universalisme. Aan de ene kant helpt het orde en richting te scheppen in het bonte geheel aan posities. Aan de andere kant vraag ik me af of dit kader niet wat te dominant over de verschillende posities heen wordt gelegd.
Bij mij is de vraag blijven hangen of de religieuze inzet voor een vreedzame oplossing van het conflict in het land (en ook elders) juist niet is gediend door wat meer afstand van het westerse seculiere universalisme om waarden als vriendschap, oog voor de vreemdeling, gastvrijheid en heiligheid in te brengen. De drie betrokken religies hebben daarvan veel in huis, zo laat het boek ons zien.

— Johan Visser, protestants predikant in Antwerpen

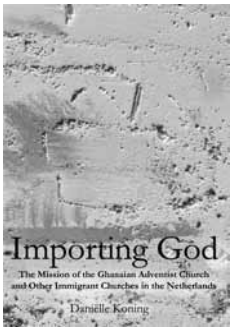

Daniëlle Koning, *Importing God. The Mission of the Ghanian Adventist Church and Other Immigrant Churches in the Netherlands* (dissertatie), Amsterdam: Vrije Universiteit, 2011, als online resource en in boekvorm
ISBN 978 90 8659 570 9

De komst van migranten uit Afrika, Latijns-Amerika en Azië confronteert het Westen met een maatschappelijk probleem: integratie. Immigratie is echter niet alleen een maatschappelijk probleem, maar ook een uitdaging. Dit proefschrift valt onder de pogingen om in migratie een positieve impuls te zien voor de westerse – in dit geval Nederlandse – samenleving. De auteur onderzocht de wens van christelijke migranten te evangeliseren onder westerlingen die het geloof zijn kwijtgeraakt. In de zendingswetenschap rekent men deze beweging tot de omgekeerde zending (*reversed mission*).
Daniëlle Koning concentreerde haar onderzoek op de Ghanese zevendedagsadventisten in Amsterdam. Zij vergeleek deze groep met andere migrantengemeenschappen, zoals de Chaldeeuwse en de Russisch-orthodoxe gemeenschap en de Kaapverdische Kerk van de Nazarener.
Het blijkt niet zo gemakkelijk God te 'importeren'. De christelijke migrantengroepen kunnen het erg belangrijk ('important') vinden qua geloofsbeleving aansluiting te vinden bij christenen in Nederland, maar tegelijkertijd getuigt het boek van contactstoringen die zich daarbij voordoen. Het belangrijkste struikelblok is wel dat de geloofsbeleving van christenmigranten stuk lijkt te lopen op het veelal als liberaal ervaren christendom in het Westen.
Behalve dit struikelblok doet zich uiteraard het taalprobleem voor, en de omstandigheid dat christenmigranten geen 'macht' hebben in de westerse maatschappij. Dat wil zeggen: zij worden belemmerd door 'sociale en symbolische uitsluiting'. Dit leidt ertoe dat de evangelisatie vanuit de christenmigranten zich vooral richt op medemigranten. Vanuit de evangelisatiedoelstelling van de migranten zou dit een mislukking genoemd kunnen worden. Anderzijds is de evangelisatie door migrantenkerken echter 'een weg om hun positie in verschillende sociale domeinen te versterken' (zie de Nederlandse samenvatting).

— Rien Zoeteweij, emeritus predikant in de Protestantse Kerk in Nederland en bestuurslid van de Nederlandse Zendingsraad

Asgar Farhadi
A Separation
2011

A Separation is een Iraanse film die een Oscar heeft gewonnen en op diverse filmwebsites een hoge notering krijgt. Simin, een Iraanse vrouw, wil scheiden om met haar dochter naar het buitenland te gaan omdat zij daar een betere toekomst zal hebben dan in Iran. Maar Nader, haar man, wil niet. Hij wil voor zijn vader zorgen, want die is langzaam aan het dementeren. Simin zet door en dient bij de rechter een verzoek in om te scheiden. Ze besluit ook het huis te verlaten en voorlopig bij haar ouders te gaan wonen. Maar anders dan zij had verwacht, wil haar dochter niet met haar mee. Omdat Nader een baan heeft, regelt hij een andere vrouw om overdag op zijn vader te passen. Maar dat leidt uiteindelijk tot gigantische problemen. Er dreigt zelfs gevangenisstraf.

Wat de film kracht geeft, is dat hij de verschillende dilemma's die aan het besluit van de vrouw vastzitten, scherp in beeld brengt. Tegelijkertijd krijg je een goede indruk van hoe het in het dagelijks leven in Iran toegaat. Mensen doen uitspraken en handelen uit zeer strategische overwegingen, maar in de loop van de film wordt duidelijk wat er echt aan de hand is. Ondertussen zie je hoe mensen worstelen met de regels van de islam en – in het geval van de vrouw die komt helpen – met haar diepe geloof in God. Wat we zien, zou ook in Nederland in het christendom kunnen gebeuren. Het is heel herkenbaar: heeft Simin gelijk en moet ze weggaan voor haar dochter, of juist niet?
De film geeft geen antwoord. Maar juist daardoor, doordat de film niet makkelijk partij kiest, maakt hij indruk en is hij zeer de moeite waard. Want de dilemma's van Simin, Nader en hun dochter zouden zomaar onze dilemma's kunnen zijn.

— Freek Bakker, docent interculturele theologie, hindoeïsme en boeddhisme aan het departement Theologie van de Universiteit Utrecht

Midden in een muzikale dialoog
Internationaal Joods Muziek Festival in Amsterdam

Dit jaar vindt van 10 tot en met 14 oktober het Internationaal Joods Muziek Festival (IJMF) plaats. Gelukkig hoeven we alleen maar naar Amsterdam te gaan om er iets van mee te maken. We kunnen zeker weten dat we onmiddellijk in een muzikale dialoog terecht zullen komen. Joodse muziek heeft onmiskenbaar iets eigens, maar is altijd ontstaan in gesprek met de omliggende cultuur. Op het IJMF zal dat ongetwijfeld goed te horen zijn.

Wat ons zo allemaal te wachten staat? Op donderdag 10 oktober vindt het *kick off*-concert plaats in de Portugese Synagoge. Daarna volgt een competitie van drie dagen in het Compagnie Theater (Kloveniersburgwal 50). Vierentwintig solisten, ensembles en bands van over de hele wereld, 'van Australië tot Tsjechië', zullen strijden om diverse prijzen. Het IJMF heeft onder meer tot doel kansen te scheppen voor mensen die verder willen op de internationale podia. Op het moment van schrijven wordt door een jury streng geselecteerd wie er mag gaan meedoen aan deze competitie. Natuurlijk zullen straks de competetieoptredens openbaar zijn, en kunnen we de brede diversiteit van de joodse muziek zelf horen. Zondag 14 oktober is de slotdag. De hele dag kolkt het dan van de activiteiten: er worden diverse workshops gegeven, er is een open podium en een joodse culturele markt, en het festival wordt afgesloten met een groot concert waaraan alle finalisten van de competitie zullen meewerken. Dat zal echt feest zijn!

Iemand vatte de sfeer van joodse muziek samen als: grote vrolijkheid in een marinade van heimwee. Hier eens een flinke teug van te mogen nemen is een heerlijke belevenis.

Kaarten zijn vanaf 1 september te koop. Het is altijd handig op de website van het IJMF de laatste informatie op te zoeken: *www.ijmf.org*.

— Marianne Verkade, zangpedagoge met wereldwijde ervaring

september 2012
Verkoop Missie-Zendingskalender

De Missie-Zendingskalender (MZK) gaat zijn laatste jaargang in. Editie 2013 is getiteld 'Kijken met andere ogen' en biedt twaalf prachtige platen van drie Balinese kunstenaars: Sriwardani, Erland Sibuea en Nyoman Darsane. U kunt de MZK 2013 bestellen via *kalender@zendingsraad.nl*. De kosten zijn € 8,00 exclusief verzendkosten.

21 september 2012
NZR over welvaartsevangelie

Het welvaartsevangelie is een van de grote discussiepunten in de wereldkerk. Op de raadsvergadering van 21 september, in de Bergkerk in Amersfoort, van 10.00 tot 12.30 uur, stelt de Nederlandse Zendingsraad dit thema centraal. Waar komt het welvaartsevangelie vandaan, en wat zijn de kenmerken? In welke delen van de wereld en in welke delen van de kerk komt het vooral voor? Waarom vindt het welvaartsevangelie een goede voedingsbodem in het Zuiden? Wat doet het met mensen? Wat doen uitgezonden medewerkers van Nederlandse kerken en organisaties ermee? U bent hiervoor van harte uitgenodigd. Geeft u zich alstublieft wel op via *nzr@zendingsraad.nl*. Zie voor meer informatie *www.zendingsraad.nl*.

28-30 september 2012
Mission Kids Focusweekend

Speciaal voor *mission kids* (MK's) van twaalf tot en met twintig jaar organiseert MK Focus (een werkgroep van de Evangelische Zendingsalliantie EZA) een weekend met een gevarieerd programma van ontspanning, sport en gezelligheid, afgewisseld met serieuze momenten en voldoende ruimte om bij te praten. Een relaxed weekend dat je als MK niet mag/wil missen! *www.mkfocus.nl*

oktober 2012
'Ontmoeting zet je op weg'
Campagne Missio België

De oktobermaand is missiemaand in België en draait dit jaar om 'ontmoeting'. Op 2 oktober is de *kick off* van deze campagne, maar al in september zijn er diverse informatiebijeenkomsten: 18 en 25 september in Antwerpen, 19 en 20 september in Brugge, 25 september in Gent en 29 september in het vicariaat van Vlaams-Brabant en Mechelen. Op 15 oktober viert het bisdom Antwerpen 'Vijftig jaar missionering' tijdens een conferentie met monseigneur Jan Dumon in het Parochiecentrum aan de Heilige Geeststraat 21 te Antwerpen. Op 21 oktober wordt Wereldmissiedag gevierd. *www.missio.be*

6 oktober 2012
Ontmoetingsdag 'Wij kiezen voor eenheid'

Op zaterdag 6 oktober 2012 organiseert 'Wij kiezen voor eenheid' een nationale ontmoetingsdag voor christenen en christelijke leiders uit de volle breedte van christelijk Nederland. De dag staat in het teken van verootmoediging voor God en voor elkaar. Wilkin van de Kamp, voorzitter van de stuurgroep, schrijft op *www.wijkiezenvooreenheid.nl*: 'Door onze hoogmoedige en zelfingenomen houding naar elkaar hebben we onze opdracht om te getuigen van

Gods liefde verwaarloosd en voelen we ons medeverantwoordelijk voor de ontkerstening van ons land.'
De afgelopen vijf jaar hebben achter de schermen verschillende ontmoetingen plaatsgevonden van christelijke leiders die in een sfeer van bemoediging en waardering hun geloof met elkaar deelden en samen begonnen te bidden om meer eenheid en samenwerking. Op de laatste retraite in februari is het plan voor de nationale ontmoetingsdag op 6 oktober besproken en inhoudelijk voorbereid. Het gebed van de stuurgroep is dat bruggen geslagen worden tussen kerken, gemeenten, generaties en culturen.
De ontmoetingsdag wordt gehouden op het Malieveld in Den Haag van 10.00 tot 17.00 uur. Tijdig aanmelden via de website *www.wijkiezenvooreenheid.nl*.

13 oktober 2012
Jubileum Samen Kerk in Nederland

SKIN, Samen Kerk in Nederland, is de koepelorganisatie voor migrantenkerken. Op 13 oktober van 13.00 tot 15.30 uur viert SKIN het vijftienjarig jubileum. Het wordt een moment om terug te kijken op wat in die vijftien jaar bereikt is, God te danken voor de gemeenschap die binnen het SKIN-verband wordt ervaren en vooruit te kijken naar wat SKIN de komende jaren hoopt te doen. *www.skinkerken.nl*

14 oktober 2012
Micha-zondag

Micha Nederland vraagt aandacht voor gerechtigheid. Het thema van Micha-zondag 2012 is 'Delen in overvloed'. Op de website *www.michacampagne.nl* vindt u materiaal ter voorbereiding van Micha-zondag.

16 november 2012
Member Care-studiedag over digitale media

De jaarlijkse studiedag van Member Care vindt plaats op vrijdag 16 november van 10.00 tot 16.00 uur in De Brug te Amersfoort. Het thema voor dit jaar is 'Member Care en de digitale media'. Voor zendingsorganisaties en uitgezonden werkers liggen er nogal wat vragen op dit gebied. Op welke manieren kun je als zendingsorganisatie gebruik maken van nieuwe (sociale) media? Wat zijn de valkuilen? Waar liggen de kansen? Hoe zit het met het internetgebruik door uitgezonden individuen, stellen, gezinnen? Wat is veilig internetgebruik en wat niet? Hoe helpen sociale media hen te wortelen in een nieuwe cultuur? Kan het ook een obstakel zijn voor inculturatie? Informatie en aanmelding: *www.membercare.nl*.

23 november 2012
Nederlandse Zendingsraad over geloof en kunst

Door de wereld heen drukken christenen hun geloof uit in beelden. Het bekijken en overdenken van zulke beelden maakt je rijker en geeft nieuw zicht op God, de wereld en de zending. Op 23 november vanaf 10.00 uur wijdt de NZR in de Bergkerk in Amersfoort een bijeenkomst aan geloof en kunst, naar aanleiding van de laatste editie (2013) van de Missie-Zendingskalender. Meer informatie is per e-mail verkrijgbaar via *kalender@zendingsraad.nl*.

TussenRuimte 2012 | 4
Midden-Oosten: christelijke minderheden onder druk

Het Midden-Oosten is volop in beweging. Dictators zijn gevallen. De opstanden hebben geleid tot buitensporig geweld, ook tegen burgers. Een nieuwe politieke orde, geïnspireerd door een rechtzinnige soennitische islam, probeert zich op te richten. Dat roept weerstand op bij andere groepen. Van eensgezindheid en economische vooruitgang is in de meeste landen geen sprake. De christelijke gemeenschappen krijgen het gevoel in de val te zitten. In Irak en Syrië hebben ze hun relatief veilige positie verloren. In Egypte hebben ze een beperkte bewegingsvrijheid, en is er tegenstand van radicale moslimgroepen. In andere landen in de regio vormen ze nauwelijks zichtbare minderheden. Wat betekenen de omwentelingen voor hen? Hoe gaan ze om met de onrust en het geweld? Zoeken ze een uitweg of blijven ze geloven dat ze iets essentieels kunnen bijdragen aan de samenleving? Kunnen we spreken van christenvervolging, en wat bedoelen we met dat woord? Hoe is de positie van andere religieuze minderheden in het Midden-Oosten?
Het decembernummer van *TussenRuimte* gaat in op de huidige socio-politieke situatie van (christelijke) minderheden in het Midden-Oosten en zoekt naar de missionaire motieven en initiatieven in de oosterse kerken.

TussenRuimte 2013 | 1 (maart) bespreekt de relatie tussen missie en migratie.

TussenRuimte 2013 | 2 (juni), over slavernij, verschijnt twee weken voor de herdenking van '150 jaar afschaffing van de slavernij'.

TussenRuimte 2013 | 3 (september) gaat over christelijke uitingsvormen en missionaire uitdagingen in Nigeria.